

TENZI TATU ZAKALE

MHARIRI
M.M. MULOKOZI

TAASISI YA UCHUNGUZI WA KISWAHLI
CHOOKIKUU CHA DARES SALAAM

PL
8704
.T4
K5
1999
C2

ACC. NO.
25,408/12

5000/-

TENZI TATU ZA KALE

PL
8704

IT4
KS

1999

C2

TAASISI YA UCHUNGUZI WA KISWAHILI
CHUO KIKUU CHA DAR ES SALAAM

5/1209/26
BABA AYUTAT ISWET

TENZI TATU ZA KALE

1. FUMO LIYONGO
MUHAMADI KIJUMWA

2. AL-INKISHAFI
SAYYID ABDALLAH BIN ALI

3. MWANAKUPONA
MWANA KUPONA BINTI
MSHAMU

TAASISI YA UCHUNGIZI WA KISWAHILI
CHUO KIKUU CHA DAR ES SALAAM
1999

Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili,
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam,
S.L.P. 35110,
DAR ES SALAAM
E-mail: tuki@ikr.udsm.ac.tz
ikr@udsm.ac.tz

©Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili (TUKD)

Chapa ya Kwanza 1999

Chapa ya Pili 2002

ISBN 9976 911 34 3

Haki zote zimchifadhiwa. Hairuhusiwi kuiga, kunakili, kupiga chapa, 'au' kutoa baadhi ya maandishi ya kitabu hiki, kwa namna yoyote ile, bila idhini ya Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

YALIYOMO

Ukurasa

Dibaji.....	iii
Shukrani.....	iv
Utangulizi wa Jumla.....	Vi

SEHEMU YA I: UTENDI WA FUMO LIYONGO 1

Utangulizi.....	1
Kumhusu Mtunzi.....	6
Muhtasari wa Kisa cha <i>Utendi wa Fumo Liyongo</i>	6
Fumo Liyongo kama Utendi wa Kiafrika.....	9
Fumo Liyongo kama Kazi ya Fasihi.....	17
Maswali ya Mjadala.....	19
Marejeo.....	20

UTENDI WA FUMO LIYONGO (MATINI) 23

Nyongeza A Wimbo wa "Kijakazi Sada."	58
Nyongeza B Mashairi ya Liyongo.....	59

SEHEMU YA II: AL-INKISHAFI 63

Utangulizi.....	63
Kuhusu Mtunzi.....	64
Miswada ya <i>Inkishafi</i>	67

Muhtasari ya Utensi.....	69
Madokezo Kuhusu Maudhui na Fani.....	71
Maswali ya Mjadala.....	78
Marejeo.....	79
 UTENZI WA AL-INKISHAFI (MATINI).....	 82
 SEHEMU YA III: UTENZI WA MWANAKUPONA	 101
Utangulizi.....	101
Kuhusu Mtunzi.....	104
Miswada ya <i>Utenzi wa Mwana Kupona</i>	106
Muhtasari wa Utensi.....	107
Madokezo Kuhusu Maudhui na Fani ya Mwana Kupona	109
Mjadala.....	109
Dini ya Kiislamu.....	110
Mila, Desturi na Jadi ya Waswahili/Waafrika.....	112
Mila na Desturi za Waarabu.....	114
Tabaka Tawala.....	114
Fani.....	115
Maswali ya Mjadala.....	117
Tanbihi.....	118
Marejeo.....	119
 UTENZI WA MWANA KUPONA (MATINI).....	 123

DIBAJI

Tenzi Tenzi za Kale ni kitabu ambacho kimezikusanya tenzi muhimu okatika fasihi ya Kiswahili na kuziweka pamoja. Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, baada ya kufanya utafiti kuhusu fasihi ya Kiswahili, imegundua umuhimu wa kuziweka tenzi hizi pamoja ili ziweze kutumika katika ufundishaji wa fasihi. Aidha, umuhimu wa kutoa maelezo ulijitokeza kutokana na ugumu na ukale wa lugha ya Kiswahili pamoja na sanaa iliyomo.

Tenzi hizi zinaonyesha utajiri mkubwa wa lugha ya Kiswahili na usanii wa kiwango cha juu. Maudhui ya kazi hizi ni muhimu kwa jamii ya leo si tu kwa kuelezea historia ya Kiswahili na jamii za Pwani, bali pia kwa kuzingatia maadili na maisha ya jamii. Ni tenzi muhimu katika fasihi ya Kiswahili na hivyo kuwa zana kuu ya kukuza viwango vya fasihi shulenii na vyuoni.

Mhariri na Mwandishi wa Maelezo ni mtaalamu wa fasihi. Kazi ya kuandika maelezo hayo, pamoja na uzito wake, imekuwa kazi muhimu na ambayo kwa wanafunzi, waalimu na watafiti itakuwa ni kiongozi bora.

16 Februari, 1999

Prof. S. A. K. Mlacha
Mkurugenzi
Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili

SHUKRANI

Tunawashukuru watanzi, wasawidi, wanukuzi na wahakiki ambao kazi zao zimechangia kwa namna mbalimbali katika kuandaa kitabu hiki. Baadhi yao ni: Muhamadi Kijumwa, Sayyid Abdallah bin Ali bin Nasiri, Mwana Kupona binti Mshamu, Askofu Edward Steere, J.W.T. Allen, Sheikh Mbarak Hinawy, William Hichens, Shihabuddin Chiraghdin na Pera Ridhiwani - ambao wote sasa ni Marehemu. Wengine ni wanazuoni wafuatao, ambao wataubaini mchango wao pindi watakaposoma kitabu hiki: Abdilatif Abdalla, Muhamadi wa Mlamali, Ibrahim Noor Shariff, Ahmad Nabhan, G.S.P. Freeman-Grenville, Jan Knappert, Euphrase Kezilahabi, Ernst Dammann, Rajmund Ohly, F.E.M.K. Senkoro, Joseph Mbele, Kineene wa Mutiso, na Hamza Njozi. Pia tunawashukuru wachapishaji wafuatao kwa kuturuhusu kutumia matini kutoka katika machapisho yao: Oxford University Press, Nairobi; na Heinemann Educational Books, London/Nairobi. Aidha, ninatoa shukrani za dhati kwa makatibu wa Taasisi kwa kukipiga kitabu hiki kwenye kompyuta na Wanataasisi waliokishughulikia katika hatua zote za uchapishaji.

M. M. Mulokozi
Mhariri/Mwandishi wa Maelezo
Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili

VIFUPISHO VILIVYOTUMIKA KATIKA KITABU HIKI

DUP:	Dar es Salaam University Press
EALB:	East African Literature Bureau
EAPH:	East African Publishing House
EAPL:	Eastern Africa Publications, Ltd
H:	Hijiria (miaka ya Kiislamu)
IKR:	Ang. TUKI hapo chini
Jz.:	juzuu
k.:	kama
KLB:	Kenya Literature Bureau
kur.:	kurasa
ktk.	katika
kz.	kazaliwa
M:	Masihiya (miaka ya Kikristo)
Mf.:	mfasiri
Mh.:	mhariri
Ms(s):	manuscript/manuscripts/muswada
OUP:	Oxford University Press
SOAS:	School of Oriental and African Studies
TAKILUKI:	Institute of Kiswahili and Foreign Languages, Zanzibar
TPH:	Tanzania Publishing House
TUKI/IKR:	Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
UDSM:	University of Dar es Salaam
UKUTA:	Usanifu wa Kiswahili na Ushairi Tanzania
uk.:	ukurasa
Wah.:	wahariri
WRDP:	Women Research and Documentation Project

UTANGULIZI WA JUMLA

Usuli

Ufundishaji wa historia ya ushairi wa Kiswahili katika madarasa ya juu ya shule za sekondari (Kidato cha 5 na 6), vyuo, na vyuo vikuu unakwazwa na mambo mengi; kikwazo kimojawapo ni ukosefu wa vitabu vya tungo za zamani vya kusomwa na walimu na wanafunzi. Vitabu vichache vilivyopo vyenye tungo hizo viliandikwa au kuhaririwa zamani, aghalabu kwa lugha za kigeni, na kuchapishwa Ulaya au Marekani. Vitabu hivyo kwa kawaida havipatikani hapa Tanzania, au hata Afrika Mashariki. Halikadhalika, baadhi ya matoleo ya lugha ya Kiswahili ya baadhi ya tungo hizo yaliyochapishwa hapa Afrika Mashariki miaka ya 1950-1990 hivi leo hayapatikani tena. Hivyo wahadhiri wengi wa ushairi wa Kiswahili wanalahizimika kufundisha somo hilo bila vifaa muhimu vinavyohitajika. Kitabu hiki kimekusudiwa kuziba pengo hilo kwa kiasi fulani kwa kuchapisha upya baadhi ya tenzi/tendi muhimu za zamani ambazo zinatumika katika kozi za ushairi. Tenzi hizo ni *Fumo Liyongo, Al-Inkishafi*, na *Mwana Kupona*.

Tumechagua kuanza na tenzi hizo kwa sababu ni tungo zisizoepukika katika kozi yoyote ya historia ya ushairi wa Kiswahili. Haziepukiki kwa sababu zinawakilisha vizuri, kifani na kimaudhui, historia, maendeleo na uchangamano wa ushairi wa Kiswahili katika kipindi kinachohusika, hususan miaka ya 1100-1900. Tungo hizo tatu zinaakisi vipindi tofauti vya historia na migogoro iliyoambatana na vipindi hivyo, mitindo na bahari tofauti ya usanii, na maudhui anuwai kulingana na miktadha yake.

Ushairi wa Kiswahili na Historia ya Waswahili

Ushairi-andishi wa Kiswahili una historia ndefu. Lugha ya Kiswahili ilianza kuandikwa kwa hati ya Kiarabu labda katika karne ya 10 au kabla. Tangu mwanzo uandishi uliambatana na

imani ya dini ya Kiislamu, hivyo haishangazi kuona kuwa tenzi nyingi zilizoandikwa wakati huo zilihu dini.

Tunaweza kuigawa historia ya ushairi wa Kiswahili wa kabla ya ukoloni katika vipindi vitatu vya kifasihi kulingana na vipindi vya kihistoria-kisiasa walivyovipitia Waswahili. Kipindi cha kwanza ni kile cha ustawi wa miji, utamaduni na tawala za Waswahili, ambacho kilidumu kwa miaka kama 600 (k. 900 - 1500M). Kipindi hiki kilimalizwa na uvamizi wa Waren.

Kipindi cha pili ni kile cha utawala wa Waren na upinzani wa wananchi dhidi yao (k. 1500-1730). Kipindi hiki kilimalizwa na maingilio ya dola ya Oman.

Kipindi cha tatu kilianza wakati wa kuasiwi kwa utawala wa Waarabu wa Omani (kama mwaka 1730) na kumalizika wakati wa maingilio ya ukoloni wa Kiingereza na Kidachi (kama 1890).

Kifasihi, kila kipindi kati ya vipindi hivi vitatu kilikuwa na tungo muhimu zilizokitambulisha. Tungo tatu zilizomio katika kitabu hiki ni mionganini mwa tungo hizo zinazotambulisha vipindi hivyo mbalimbali.

Kipindi cha kwanza kinatawaliwa na tungo zilizodaiwa kuwa za Liyongo. Kutokana na mapokeo, tunaambiwa kwamba mshairi wa kale zaidi anayefahamika ni Fumo Liyongo, ambaye anasemekana kuwa aliishi maeneo ya Shaka, Kipini na Pate huko pwani ya Kenya katika karne ya 13 au kabla/baadaye. Hatuna hakika kama kweli Liyongo ndiye mtunzi hasa wa tungo hizo, ila jambo la hakika ni kwamba nyingi zilimhusu yeye mwenywewe. Iwapo Liyongo ndiye mtunzi, yaelekea kuwa alitunga mashairi yake kwa ghibu bila kuandika. Tungo zake nyingi zilihifadhiwa kichwani hadi zilipoandikwa katika miswada karne nyingi baadaye. Utungo "wake" wa kale zaidi ultiotiwa katika maandishi unaitwa "Swifa ya Mwana Manga" au "Kumsifu Yanga" (Ridhiwani 1996:22-32) uliosawidiwa kama mwaka 1531 Masihiya.

Ingawa Liyongo aliishi kabla ya karne ya 16, lakini tungo zinazomhusu (zilizotungwa na watu wengine) ambazo tunazo ziliandikwa mwanzoni mwa karne ya 19. Tungo hizo ni "Takhmisa ya Liyongo" (Sayyid Abdallah bin Ali, kama 1800M),

na *Utendi wa Fumo Liyongo* (Muhamadi Kijumwa 1913). Hata hivyo, tungo hizi za baadaye zilitokana na fasihi simulizi inayomhusu Liyongo na iliyotungwa zama za Liyongo mwenyewe, hivyo kwa kiasi fulani kimaudhui na kihisia zinaakisi kipindi cha 900 - 1500M. Hivyo, katika kitabu hiki, *Utendi wa Fumo Liyongo* wa Muhamadi Kijumwa umewekwa mwanzo kwa kutambua ukale wa maudhui yake kihistoria, japo utenzi wenyewe umeandikwa karne hii ya ishirini.

Tungo za Fumo Liyongo zinatufungia kipindi cha ustawi wa miji ya pwani, kwani baada ya hapo kilifuata kipindi cha imporomoko chini ya utawala wa Wareno, ambacho kwa upande wake kilimalizika kama mwaka 1730, baada ya dola ya Oman kuingilia kati. Mionganini mwa miji mashuhuri iliyodidimia katika kipindi hicho ni Kilwa, Mombasa na Pate. Miji hiyo ilididimia baaada ya kupoteza biashara yake ya Bahari ya Hindi, ambayo ilichukuliwa na maharamia na wafanya biashara wa Kireno, na pia kutopteka na kushambuliwa na kuporwa mara kwa mara na majeshi ya Kireno.

Mporomoko huu wa miji ya pwani ndio unaosawiriwa katika *Al-Inkishafi*, utenzi ambao, pamoja na mambo mengine, unazungumzia kuanguka kwa Pate.

Kipindi cha tatu - kile cha ustawi wa utawala wa Oman (1730-1890), kilizua tungo nyingi za tendi za kidini zilizorejea katika historia ya kuasiwi kwa Uislamu huko Arabuni (k.m. Mgeni bin Faqih *Utenzi wa Ras al-Ghuli*), mbali na tungo za siasa za upinzani (k.m. mashairi ya Muyaka, 1776-1840); tungo za dini na falsafa k.m. *Inkishafi*, Sayyid Abdallah bin Ali bin Nasiri, k. 1800-1820), na tungo za mawaidha na utamaduni (k.m. *Utenzi wa Mwana Kupona*, uliotungwa na Bi. Mwana Kupona Binti Mshamu kwa ajili ya binti yake kama mwaka 1858).

Hivyo tungo tatu zilizomo katika kitabu hiki, japo zilitungwa na watu wa mahali na nyakati tofauti, zinahusiana na kukamilishana kihistoria, na kwa pamoja zinatupa picha fulani yenye mantiki ya historia ya ushairi wa Kiswahili katika kipindi hicho.

Mpango wa Kitabu

Kitabu hiki kimegawanywa katika sehemu tatu; kila sehemu inahu utenzi mmoja, kama ifuatavyo:

Sehemu ya I:	<i>Fumo Liyongo</i>
Sehemu ya II:	<i>Inkishafi</i>
Sehemu ya III:	<i>Mwana Kupona</i>

Kila sehemu ina mambo makuu manne:

1. Utangulizi wa utungo unaohusika ulioandikwa na mhariri wa kitabu. Utangulizi unaeleza usuli wa kihistoria, kijamii na kifasihi wa utungo unaohusika; unagusia habari za mtunzi wake iwapo zinafahamika; unatoa madokezo ya uchambuzi wa maudhui na fani ya utungo huo; na mwisho unatoa maswali ya kuwachokoza wahadhiri na wanafunzi wakati wa kuujadili utungo huo. Hapa hatuna budi kusisitiza kuwa uchambuzi tunaoutoa ni madokezo na maoni yetu tu; yasichukuliwe kama msahafu unaokamilisha na kufunga mjadala.
2. Matini kamili ya utungo wenyewe, yaliyonukuliwa na wanazuoni waliotangulia, na kurekebishwa kidogo pale ilipolazimu; matini hayo yamechapwa upande wa kushoto wa ukurasa.
3. Maelezo ya mhariri kuhusu maneno au misemo migumu, au mambo yenye utata katika matini hayo; maelezo hayo yamechapwa upande wa kuume wa ukurasa sambamba na matini yanayoelezwa.
4. Marejeo muhimu kuhusu utungo huo.

Istilahi Zilizotumika

Kabla ya kumalizia Utangulizi huu ingefaa nigosie matumizi ya istilahi za fasihi katika kitabu hizi. Somo la fasihi bado linajaribu

kujijenga katika shule na vymo vikuu, na istilahi zake nyingi bado hazijasanifiwa kwa matumizi ya Tanzania na Afrika Mashariki yote. Hivyo kila anayeandika kitabu au makala ya kifasihi, hasa ya kiwango cha chuo kikuu, hana budi kubuni au kutumia istilahi mpya hapa na pale. Katika kitabu hiki nimejitahidi kutumia istilahi zinazotumika tayari pale ilipowezekana, hususan zile zilizokwisha sanifiwa na BAKITA nchini Tanzania; halikadhalika zile zinazotumika sana katika Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Naelewa kuwa vymo vikuu vya Kenya mara nyingine vinatumia istilahi tofauti. Aidha baadhi ya istilahi za BAKITA huenda zinahitaji kutazamwa upya kwa vile hazikidhi vizuri haja za taaluma ya fasihi katika ngazi hii. Katika kitabu hiki nimejitahidi kufafanua kila istilahi nilioitumia pale inapotokea mwanzo ili kumsaidia msomaji kuielewa. Pengine si vibaya nikitaja hapa kuwa istilahi za "utenzi" na "utendi" nimezitumia kwa kuzingatia namna zilivyosanifiwa na BAKITA - yaani "utenzi" kwa maana ya utungo wowote mrefu wa kishairi, aghalabu wenyewe kutoa mawaidha ya kidini au ya kidunia, au kusimulia habari fulani; na "utendi" kwa maana ya utungo mrefu wa kishairi wenyewe kusimulia hadithi ya ushujaa na mashujaa (yaani *epic* kwa lugha ya Kiingereza). Ni wazi kuwa matumizi haya ni tofauti kidogo na mtumizi ya mapokeo ya maneno hayo.

Januari, 1999

Prof. M. M. Mulokozi

SEHEMU YA I UTENDI WA FUMO LIYONGO

MUHAMADI KIJUMWA

MNUKUZI: ABDILATIF ABDALLA

MUHIMU

***HERUFI ZILIZOWEKEWÄ ALAMA (-) CHINI YAKE
ZINAWAKILISHWA SAUTI, KATIKA LAHJA YA KIAMU,
ZINAZOTAMKWÄ KWA KUWEKA NCHA YA ULIMI BAINA
YA MENO, K.M. D KATIKA HADITHI NA T KATIKA PATE***

UTENDI WA FUMO LIYONGO

Utangulizi

Utendi wa Fumo Liyongo ultiungwa na Bwana Muhamadi bin Abubakar bin Omari al-Bakry, anayejulikana zaidi kwa jina la Muhamadi Kijumwa, mwaka 1913. Bila shaka Kijumwa aliipata hadithi hiyo kutokana na mapokezi simulizi ya Waswahili wa Mwambao wa Kenya. Hivyo Kijumwa hakuibuni hadithi ya Liyongo, bali aliisimulia upya kwa maandishi katika umbo la utendi. Shujaa wa utendi huu in Liyongo (au Liongo). Baadhi ya wataalamu hudai kuwa jina lake hasa lilikuwa ni "Liongo Fumo" (Mbele 1986: 138-140) na siyo "Fumo Liongo", yaani; "Fumo" alikuwa ni baba yake. Baadhi wanadai kuwa "Fumo" ni wadhifa wake, sawa na "mfalme", hivyo ni sahihi kumwitā "Fumo Liyongo" (Knappert 1983: 144). Bado kuna injadala mkubwa kuhusu tarehe ya Liyongo. Yawezekana kuwa mtu huyo ni kiumbe wa hadithini tu ambaye hajapata kuishi. Hata hivyo, kuenea kwa hadithi yake na umashuhuri wake katika mapokezi na matendo ya kimila ya Waswahili huashiria kuwa huenda mtu huyo aliishi kweli, hata kama habari za maisha yake zimetiwani chumvi na watambaji waliozieneza.

Kuna utata kuhusu tarehe ya Liyongo. Baadhi ya wataalamu wanasema aliishi karne ya tisa Masihiya (miaka ya Kikristo) (Nabhany 1987; Mbele 1986: 140). Wataalamu wengine wanasema aliishi baina ya miaka 1160-1204 M (Chiraghdin 1973: i). Knappert anadai kuwa Liyongo aliishi karibu na mwaka 1600 M (Knappert 1983: 167). Tarehe inayoelekea kukubalika zaidi ni ile ya karne ya 13-14. Hii ni kwa kuwa kitabu cha *Tarekhe ya Pate* (Freeman-Grenville 1962: 241-299) kinamtaja mtawala wa eneo la Ozi aitwaye Fumo Liyongo aliyeishi wakati wa utawala wa Fumomari (Fumo Omari), mtawala wa ki-Nabhany wa dola ya Pate. Fumomari alitawala miaka ya 740-795 Hijriya (miaka ya Kiislamu), sawa na 1340-1393M. Liyongo huyo alipigana na Fumomari:

So Sultan Omari reigned on the coast; it was he who was the Sultan to conquer Manda, Taka, Kitao, and Emezi on the mainland, and Tukutu. After this he fought Mea, Kiongwe and Komwana (Mwana) and the seven towns between Komwana and Shaka.

The Sultan of these latter towns was called Liyongo, and he subdued the country from Mpokomoni to Malindi, and this district was called Ozi. ... Now Sultan Omari fought with these towns for many days, and when he perceived the difficulty of taking them, he went to Magogoni, the harbour of Tukutu, and stayed there.

Every hour he sent out an expedition and he remained at Magogoni fifteen years till he got a son called Ahmad.

It was this son who finally overcame the towns of Ozi, and then sent the news to his father. So his father returned to Pate and then he went and fought Malindi (Freeman-Grenville 1962: 253)

Hatuna hakika kama Liyongo huyo aliyepambana na kumshinda Fumomari ndiye yuleyule wa utendi (mnukuzi wa *Tarekhe ya Pate*, Captain Stigand, anadai kuwa ndiye (Freeman-Grenville 1962: 253)), au ni mmoja wa jamaa zake waliomtangulia au waliomfuata. Hata hivyo, kutajwa kwa Liyongo katika muktadha huu kunadokeza uwezekano wa kuwa Liyongo alipata kuwepo, na kwamba pengine aliishi kipindi cha Fumomari (karne ya 14M), au kabla. Hicho kilikuwa ni kipindi cha mgogoro mkubwa kati ya Waswahili (wenyeji) na wavamizi wa Kinabhany kutoka Oman, na yumkini utendi wa Liyongo ultokana na mgogoro huo, na unaakisi mapambano hayo kiishara.

Kama hivyo ndivyo, je, Daudi Mringwari, mpinzani wake Liyongo, anaingiaje katika masimulizi haya? Swali hili ni gumu, maana Daudi Mringwari hatajwi katika simulio la Kijumwa la utendi huu, ila anatajwa katika mapokeo mengine, hususan katika nyimbo za Liyongo. Tunatajwa tu "sultani wa Pate" bila kuambiwa jina lake. Iwapo sultani huyo alikuwepo kweli, basi

huenda alikuwa ni jamaa yake Liyongo kama inavyodaiwa, na pengine alitawala Pate kama kibaraka wa Wa-Nabhany, na hivyo kujikuta akipambana na Liyongo, ambaye alikuwa mzalendo mpigania uhuru. Au pengine Daudi Mringwari alitawala Pate kabla ya Wa-Nabhany, na alikuwa na mgogoro na mtawala wa Ozi ambao, kama ilivyo kawaida ya historia simulizi, baadaye ulihamishiwa katika kipindi cha baadaye, kipindi cha Fumomari. Yawezekana pia kuwa Liyongo wa historia aliishi zamani zaidi kabla ya Wa-Nabhany, pengine karne ya 7 -8 kama inavyodaiwa na baadhi ya watu, na kwamba mgogoro wa utendi huu unahuusu kipindi hicho, na wala hauhusiani na kipindi cha Fumomari.

Maandishi mengine ya zamani yanayohusishwa na Liyongo ni utungo wa "Swifa ya Mwana Manga" au "Kumsifu Yanga" ambao unadaiwa kuwa ilitungwa na Liyongo kumsifia mkewe, na ulihifadhiwa kichwani hadi ulipoandikwa katika muswada na Muhammad bin Sheikh mwaka 937H, sawa na 1531 M (Ridhiwani 1996: 23). Utungo huo unamsifu mwanamke kuanzia kichwani hadi miguuni, na ni mionganini mwa tingo za kale zaidi za Kiswahili zinazofahamika. Hakuna hakika kamili kuwa utungo huo ni wa Liyongo mwenyewe.

Maandishi ya Wareno (1500-1730 M) hayamtaji Liyongo. Katika kipindi hicho anatajwa tu katika fasihi simulizi ya Waswahili, hasa nyimbo za tumbuizo na sifo, hadi kama mwaka 1800, tunapokutana naye tena katika utungo wa Sayyid Abdallah bin Ali bin Nassir uitwao "Wanji Wanji" (Waji Waji). Utungo huo ulichapishwa kwanza na Askofu Edward Steere mwaka 1870. Steere anatoa maelezo zaidi kuhusu fasihi simulizi ya Liyongo kama ifuatavyo:

The "Story of Liongo" is the nearest approach to a bit of real history I was able to meet with. It is said that a sister of Liongo came to Zanzibar, and that her descendants are still living there. Sheikh Mohamed bin Ali told me that in his young days he had seen Liongo's spear and some other relics then preserved by his family: there seem,

however, to be non such remaining. No one has any clear notion how long ago it is since Liyongo died, but his memory is warmly cherished, and it is wonderful how the mere mention of his name rouses the interest of almost any true Swahili. There is a long poem, of which the tale at p. 437 is an abridgment, which used often to be sung at feasts; and then all would get much excited, and cry like children when his death was related, and particularly at the point where his mother touches him and finds him dead..." (Steere 1870: vi).

Maelezo haya, yanayotokana na mazingira ya Zanzibar ya karne ya 19, yanadhihirisha kwamba Liyongo alikuwa ni shujaa wa mapokezi ya Waswahili wote, yaani wa Kenya na Tanzania pia, kinyume na ilivyo sasa ambapo upande wa Tanzania ameanza kusahaulika (utafiti wa uwandani uliofanya na T.S.Y. Sengo na M.M. Mulokozi nchini Tanzania na Kenya miaka ya 1993-1994 ulidhihirisha kuwa Liyongo anafahamika vizuri nchini Kenya, lakini katika Tanzania washairi na wataalamu wa kijadi wenye fununu kumhusu ni wachache sana).

Kwa muhtasari, habari tulizo nazo hadi sasa kumhusu Liyongo zinaonyesha kuwa mtu huyo aliishi pwani ya kaskazini mwa Kenya kwenye maeneo ya Pate na Ozi kwenye karne ya 14 au kabla. Baadhi ya mapokezi yanasema mama yake aliitwa Samoa Mwana; lakini katika nyimbo nyingi mama yake hujulikana kwa jina la Mbwasho. Liyongo alikuwa kiongozi katika jamii yake, japo hakuna hakika kamili kama alikuwa mfalme. Alikuwa shujaa, manju wa ngoma na malenga, na mwindaji hodari. Kwa upande wa dini, madai ya Knappert kuwa alikuwa Mkristo hayana ushawishi wala ushahidi (Knappert 1979: 68). Kadhalika, hakuna ushahidi kuwa alikuwa Mwislamu; kama aliishi kabla ya karne ya 8, yumkini alikuwa mfuasi wa dini ya jadi ya Waswahili (nyimbo zake nyingi, mathalan zile za kusifu pombe, zinatuelekeza huko); kama aliishi karne ya 13 au 14, pengine alikuwa ni Mwislamu, kwani kipindi hicho watu wengi

wa pwani walikuwa wamekwisha silimishwa. Liyongo alikuwa akizunguka kuwinda na kufanya biashara sehemu za bara karibu na Pate, aliweka makazi yake Ozi, na alifia na kuzikwa Kipini, mahali paitwapo Ungwana wa Mashaha (Mulokozi na Sengo 1995: 52-53). Ubeti wa 230 unatoa muhtasari mzuri wa maisha ya Liyongo kama ifuatavyo:

Ya Liyongo hutwambia
Siu alikozaliwa
Pate alikitembea
Kwa Mwana akafilia

Mwaka 1913 Muhamadi Kijumwa aliamua kuziandika habari za Liyongo katika utendi-andishi ili zisipote. Bila shaka alipata taarifa zake nyingi kutokana na fasihi simulizi, hasa tendi simulizi na nyimbo, za Waswahili na pengine makabila mengine ya pwani ya Kenya pia. Ni wazi pia kuwa maelezo ya Kijumwa katika utendi huu ni muhtasari tu wa habari zinazomhusu Liyongo, hivyo si kamili. Yapo masimulizi mengi ya mapokezi ambayo hayamo katika utendi huu wa Kijumwa, hasa yale yanayopatikana katika nyimbo "zake" mbalimbali. Hivyo twaweza kusema kuwa utendi wa Fumo Liyongo ulioandikwa na Kijumwa ni simulio (*variant*) mojawapo tu kati ya simulio nyingi zinazomhusu Liyongo. Mathalan, simulio ya Steere (1870: 438ff) inatofautiana na hii ya Kijumwa. Katika kitabu cha Steere, Liyongo anasawiriwa kama mtu habithi, adui wa umma, ambaye anaudhi watu na inabidi adhibitiwe. Katika utendi huu, tunapewa taswira ya Liyongo ambaye ni mtetezi wa watu mwenye kuonewa gere tu na watawala.

Kwa jumla, Liyongo wa historia amemezwa na Liyongo wa mapokezi na utamaduni. Migogoro ya kihistoria aliyoishiriki kama mtetezi mkuu wa taifa lake lililokuwa likipambana na wavamizi wa kigeni kutoka Asia imemjenga katika kumbukumbu za watu kama shujaa wao wa kitamaduni mwenye kuakilisha na kuakisi uzalendo wao, utambulishi wao na matamanio yao. Hivyo

amebakia kuwa kielezo kikuu cha shughuli na matendo ya kitamaduni ya Waswahili, k.m. harusi na ngoma, na mhusika mkuu katika nyimbo, hadithi na mashairi yao ya kale. Liyongo si shujaa wa historia na tendi tu, bali hasa ni shujaa wa kitamaduni.

Kumhusu Mtunzi

Muhamadi Abubakar Kijumwa alikuwa mwenyeji wa Lamu nchini Kenya. Alikuwa msanii mashuhuri ambaye, mbali na kutunga mashairi na tendi, vilevile alikuwa mjomi (mchongaji wa milango yenyenye nakshi), msanii-msanifu (*design artist*), msawidi (*copyist*) na mnukuzi wa miswada ya zamani. Habari za maisha yake hazijulikani vizuri. Alianza kujitokeza katika utunzi kwenye miaka ya 1890, alipoanza kuwasaidia watafiti wa kizungu wāliotaka kufahamu habari za Waswahili. Baadhi ya watafiti mashuhuri aliowasaidia ni Alice Werner (miaka ya 1900-1935), William Hichens (miaka ya 1930) na Ernst Dammann (miaka ya 1930-1940). Alifariki mwanzoni mwa miaka ya 1940 (hatukufanikiwa kupata tarehe halisi ya kifo chake). Mtoto wake wa kiume aitwaye Elewa aliishi Lamu (hatuna hakika kama bado yu hai), na mjukuu wake, Esha Elewa anaishi Saudi Arabia ambako ameolewa (Mulokozi na Sengo 1995: 58-59). Mbali na Utendi wa Fumo Liyongo, Kijumwa alitunga mashairi mengine kadha ambayo si mashuhuri, ukiwemo *Utendi wa Helewa (Siraji)*.

Muhtasari wa Kisa cha *Utendi wa Fumo Liyongo*

Kisa cha Liyongo kinahusu mgogoro kati ya Fumo Liyongo na kaka yake, mfalme wa Pate, ambaye katika utendi huu hatajwi jina lake, bali katika mapokezi mengine anaitwa Daudi Mringwari. Hadithi inaanza Liyongo akiwa ni kijana amekwisha balehe, mwenye kusifiwa nchini kote kwa nguvu na ushujaa wake. Anaishi nyumbani kwake Ungwana wa Mashaha (eneo la Shaka, jimbo la Ozi). Ujumbe wa Wagalla unafika Pate

kumtembelea Sultani Daudi. Sultani huyo anamsifia Liyongo kwa Wagalla, lakini wao hawaamini maneno yake. Anaamua kumpelekeea Liyongo barua ya kumwita aje Pate ili Wagalla wamwone. Liyongo, anapopata barua hiyo anafunga mizigo yake na kuanza safari ya kuja Pate. Ni mwendo wa siku nne, lakini Liyongo anatumia siku mbili tu. Anapokaribia mji wa Pate anapuliza panda yake, inapasuka. Anapaliza panda ya pili na yenye we inapasuka. Mji wote unasikia na kujua kuwa Liyongo ameingia. Anapuliza panda ya tatu na kuingia mjini hadi barazani kwa Sultani. Watu wanakusanyika kumwona. Anatua mizigo wake na kutoa vitu vya kutosha kujaza nyumba nzima. Wagalla wanakiri kuwa kweli Liyongo ni mtu mwenye nguvu. Wanamwomba sultani awaruhusu wapate mbegu yake. Sultani anakubali, Liyongo anaozwa mke wa Kigalla ambaye anamzalia mtoto wa kiume. Anamlea vizuri mtoto huyo hadi anakuwa kijana mzuri mwenye nguvu. Sifa za Liyongo zinavyozidi kuenea ndivyo na fitina za sultani zinavyozidi. Mfalme anahofu kuwa Liyongo atamnyang'anya ufalme. Mwisho Liyongo anagundua kuwa mfalme anataka kumuua; anaondoka Pate na kwenda kuishi nyikani mionganoni mwa Wasanye, Wadahalo, Waboni na Watwa. Mfalme anawashawishi Wasanye na Wadahalo wamuue Liyongo huko mwituni. Anaahidi kuwapa reale mia iwapo watamletea kichwa chake. Wasanye na Wadahalo wanafanya urafiki na Liyongo, halafu wanashauri wawe wakila pamoja kikowa. Chakula wanachokula ni makoma, ambayo wanapeana zamu za kuyaangua kutoka mtini. Zamu ya Liyongo inapofika, wanatarajia kwamba atapanda juu ya mkoma kuangua makoma, na wao watapata nafasi ya kumuua kwa mishale yao akiwa kule juu ya mti. Kwa bahati Liyongo anagundua hila yao na kuamua kuangua makoma kwa mishale yake kutoka chini. Hivyo hawafanikiwi kumuua.

Wasanye na Wadahalo wanakwenda mjini na kumweleza sultani kuwa Liyongo hawezekani. Sultani anawaambia warudi porini wamweleze Liyongo kuwa mjini hakuna hatari tena, halafu waje naye mjini. Wanarudi na kumweleza hivyo. Liyongo

anawaamini na kurudi nao mjini Pate. Baada ya siku chache sultani anaitisha ngoma ya gungu na mwao na kuwaalika mashaha wote wa ngoma, akiwemo Liyongo. Wakati wa ngoma hiyo askari wanamzunguka Liyongo na kumshika. Anatiwa gerezani. Inaamuliwa auawe. Siku ya kuuawa inapokaribia, Liyongo anaambiwa afanye ombi lake la mwisho. Anaomba apigiwe ngoma ya mwao na gungu. Wakati ngoma inaanndaliwa, anampelekea mama yake ujumbe wa kishairi kuptitia kwa kijakazi Saada ambaye humletea chakula kila siku kwamba siku hiyo ampikie mkate wa wishwa (pumba) na kati yake atie tupa ya kukatia vyuma*. Mama yake anafanya ²hivyo. Askari wanamnyanganya Saada mikate mizuri na kuuacha ule wa wishwa ampelekee Liyongo. Ngoma inapoanza kupigwa Liyongo anatoa ile tupa na kukata minyororo aliyofungiwa, kisha anavunja lango la jela na kutoroka na kurejea nyikani.

Baada ya jaribio hilo kushindwa, sultani anamshawishi mwanawe Liyongo aende kwa baba yake na amwuulize ni kitu gani kiwezacho kumuua. Anamwahidi kumpa uwaziri na kumwoza binti yake iwapo atafanikiwa. Yule kijana anakwenda hadi Shaka kwa baba yake, anamuuliza swalii hilo. Liyongo anagundua kuwa kijana huyo katumwa na adui yake, lakini anakubali kumwambia siri yake — kuwa kimuuacho ni sindano ya shaba ya kitovuni tu. Kijana anarudi kwa sultani na kumweleza alivyoambiwa. Sultani anafurahi, anampa zawadi nyingi, halafu anampa sindano ya shaba na kumwambia arudi tena kwa baba yake akamuue. Kijana anarudi kwa Liyongo, anasubiri hadi baba yake anapolala usingizi, halafu anamchoma sindano ya shaba kitovuni. Liyongo anatoka usingizini kwa ghadhabu, anachukua upinde wake na kwenda kisimani, anapiga, goti na kutia mshale katika upinde huku kauelekeza mjini na kukata roho. Watu wanapomwona wanadhani yu hai, hivyo kwa siku tatu wanaogopa kwenda kisimani kuteka maji. Mwisho wanamtuma mama yake aende akambembeleze aondoke pale ili

* Wimbo huu umenukuliwa katika Nyongeza A Uk.58 wa kitabu hiki.

wateke maji. Mama yake anakwenda hapo kisimani kila siku kumbembeleza kwa mashairi bila mafanikio. Mwishoni maiti ya Liyongo inaoza na kuanguka, na ndipo watu wanapobaini kuwa yu marehemu.

Mfalme anapopata habari ya kifo chake anafurahi sana. Anamwita mtoto wa Liyongo na kumweleza habari ya kifo cha baba yake. Yule kijana badala ya kulia anacheka. Mfalme anakasirika na kumnyang'anya nguo na vitu vyote alivyompa, kisha anamfukuza mjini, anakimbilia porini kwa Wagalla na kufia huko.

Fumo Liyongo kama "Utendi wa Kiafrika"

Mwaka 1970 Ruth Finnegan aliandika kuwa katika Afrika ya kusini mwa Sahara hakukuwa na tendi (*epics*) (Finnegan 1970: 108-9; Finnegan 1977:9). Finnegan alifikia hitimisho hilo baada ya kugundua kuwa tungo nyingi za Kiafrika ambazo wahariri wake waliziita "tendi", kwa mfano *Sundiata (Sunjata)*, *Mwindo*, *Lianja*, n.k. zilikuwa hazitimizi vigezo vyake vya utendi halisi, ambavyo ni:

- Nudhumu (*verse*): Tendi lazima ziwe katika umbo la kishairi;
- Urefu (*length*): Ziwe na urefu wa kutosha;
- Uunganifu (*unity*): Ziwe ni hadithi moja iliyounganika vizuri katika mtiririko wake na msuko wake wa matukio;
- Maudhui (*subject matter*): Yazingatie matukio na matendo ya kishujaa yanayomhusu shujaa wa utendi huo.

Knappert alimuunga mkono Finnegan kwa kushadidia kuwa utendi ni fani ya fasihi andishi tu; haapatikani katika fasihi simulizi. Alisema: "*Epic poetry is a written art*" (Knappert 1983: 54). Halafu aliendelea kufafanua:

...As we have seen, the epic as (sic) a grand, complex,

structured poem, an art form of the literate cultures, such as Italy, Iran or India, whereas the popular cultures with oral traditions such as are found in Yugoslavia, Spain and Russia have sung ballads...There are, as always in literature, many borderline cases such as the Song of Sunjata which is entirely oral yet borders on the true epic... (Knappert 1983: 56).

Inashangaza kuwa katika kitabu hicho hicho Knappert anajadili tungo-simulizi za mataifa mengi ya Afrika na kuziita *epics* (tendi).

Kwa upande wa fasihi ya Kiswahili, Knappert anadai kuwa Kiswahili kinazo tendi halisi "zilizoandikwa":

It seems clear in concluding that Swahili literature possesses true epic poetry and that in this respect it is unique in Africa, and indeed in the world of Islam with the exception of Persia (Knappert 1983: 56).

Hata hivyo, bado anadai kuwa tendi andishi nyingi za Kiswahili, isipokuwa labda *Tabuka (Herekali)* na *Ras lGhuli*, hazitimizi vigezo vyote vya tendi halisi, mathalan vigezo vya urefu, upana wa upeo na uunganifu (Knappert 1983: 55).

Madai haya ya Finnegan, Knappert na wenzi wao yaliwachochea watafiti wengi Waafrika, akiwemo mwandishi wa utangulizi huu, kuchunguza tendi za makabila yao ili kuyakanusha. Matokeo ya juhudhi hizo yametupanua mawazo zaidi kuhusu utendi wa Kiafrika (Okpewho 1979; Seydou 1982; Johnson 1986; Mbele 1986; Mulokozi 1986 na 1999),

yamedhihirisha kuwa Afrika inazo tendi, na yametupa vigezo vipyta vya kubainisha tendi hizo. Majumuisho ya mawazo ya watafiti hawa yalituwezesha kupendekeza vigezo vipyta vya utendi-simulizi wa Kiafrika kama ifuatavyo:

- Ni masimulizi, yaani huwa na umbo la kihadithi;
- Ni nudhumu, yaani hutolewa kishairi; na huwasilishwa kwa kughanwa, hususan pamoja na ala ya muziki;
- Huhusu matukio au masuala muhimu ya kihistoria na/au kijamii;
- Huelezea habari za ushujaa na mashujaa;
- Matini yake kwa kawaida hutungwa papo kwa papo, hayakaririwi kutoka kwa watambaji waliotangulia; anachokipokea msanii ni hadithi inayohusika na mbinu za kuigeuza hadithi hiyo kuwa utendi;
- Utendi hutawaliwa na muktadha wa utunzi na uwasilishaji wake kwa jamii;

Ama kuhusu shujaa mwenyewe wa utendi, tulibaini kuwa shujaa wa utendi wa Kiafrika kwa kawaida huwa na sifa zifuatazo:

- Nguvu: Hapa zinazungumziwa nguvu za kimwili (yaani ubabe na mabavu); nguvu za kiume na kidume, yaani urijali; nguvu za kiakili; na nguvu za kivita.
- Uganga au nguvu za sihiri.
- Mshikamano na kundi au jumuiya fulani inayomuunga mkono.

Nguvu za mwili au silaha pekee bila sihiri hazitoshi, maana mapambano ya shujaa na hasimu yake si mapambano ya silaha tu, bali kwa kiwango kingine ni mapambano ya sihiri; mwenye ugaanga kuntu zaidi ndiye anayeshinda (rejea mapambano ya Sunjata na Sumamuru katika *Utendi wa Sunjata wa Mali*). Kadhalika, shujaa hapigani peke yake au kwa maslahi yake binafsi; hupigana pamoja na, na kwa ajili ya, kundi lake

analoliwakilisha na analolitetea. Kundi hil huweza kuwa kijiji, jamii fulani, kikosi, kabilia au hata taifa. Shujaa hupata nguvu na msukumo kutokana na kundi hilo, na pindi anapolihalifu au kutengana nalo nguvu zake hufifia.

Hivyo shujaa chasili (*prototype*) wa utendi hutokecha katika kipindi cha zahama na misukosuko ya kijamii na kihistoria, kipindi kinachodai mabadiliko makubwa katika mfumo mzima wa kijamii-kisiasa. Shujaa hubeba jukumu la kuleta mabadiliko hayo, kuasiisi enzi mpya. Mifano mizuri ni Sunjata (Sundiata) katika *Utendi wa Sundiata* (Niane 1965); Chaka katika utendi wa *Emperor Chaka the Great* (Kunene 1979); Mtume Muhamadi na masahaba katika *Ras lGhuli* (Mgeni bin Faqih 1979), na Nyakiiru Kibi katika *Utenzi wa Nyakiiru Kibi* (Mulokozi 1997).

Utendi wa Fumo Liyongo umesheheni nyangi ya sifa hizo tulizozitaja. Kwanza ni masimulizi ya kihadithi; ni hadithi kamili iliyoshikamana na inayojitosheleza. Pili, ni nudhumu, yaani ni utengo wa kishairi unaozingatia arudhi fulani, na uliokusudiwa kuimbwa. Tatu, masimulizi yake huhusu matukio muhimu ya kihistoria na kijamii; huelezea kuhusu ushujaa na mashujaa. Bila shaka usimulizi wa utendi huu uliathiriwa na muktadha wa utunzi na uwasilishaji, ambao ni pamoja na matumizi ya maandishi badala ya mdomo tu. Ni wazi vilevile kuwa matini ya utendi huu ni maneno ya Kijumwa mwenyewe, si mapokeo aliyoyakariri kutoka kwa watunzi waliomtangulia. Jambo pekee alilolipokea ni hadithi yenye - visa vyake na mtiririko wake - na baadhi ya nyimbo fupi fupi zinazoupamba utendi.

Labda sifa pekee ambayo utendi huu hauna ni ile ya urefu. Bali sifa hiyo aliyoitaja Finnegan haipaswi kutiliwa mkazo sana kwa vile inategemea hadithi inayohusika na muktadha wa utambaji. Urefu wa tendi simulizi hubadilika kila zinaposimuliwa. Kipimo cha urefu katika tungo za aina hiyo ni kukamilika kwa hadithi inayohusika - kama urefu unatosheleza masimulizi, unazingatia visa na matukio muhimu, na una msuko kamili wa kihadithi, basi urefu huo unatosheleza. Kwa upande wa *Fumo Liyongo* kama unavyosimuliwa na Kijumwa, utendi huu

una beti 232, yaani mistari 928 ya kimaandishi. Kwa mawazo ya Finnegan na Knappert (1983:49-52), urefu huo hautoshi kufanya utengo uwe utendi. Maoni yetu ni kwamba urefu huo unatosha kabisa kuufanya utengo huu uwe utendi, alimradi hadithi imekamilika, na msikilizaji au msomaji anaridhika na kuhisi kuwa ametoshelezeka na hakuna jambo muhimu lililopungua. Hivyo idadi ya maneno, mistari, au beti si kigezo cha kuridhisha. Kwa hiyo tunaweza kusema kuwa *Fumo Liyongo* (M. Kijumwa) ni utendi mfupi, na *Ras lGhuli* (Mgeni bin Faqih), wenye beti 4584, ni utendi mrefu, na zote mbili ni tendi halisi.

Ama kwa upande wa taswira ya shujaa mwenyewe, Liyongo, katika utendi wa Kijumwa anazo karibu sifa zote za shujaa tulizozitaja hapo juu. Kwanza ana ubabe wa kimwili, ni jasiri na haogopi kitu:

7. Kimo kawa mtukufu
Mpana sana mrefu
Majimboni yu maarufu
watu huya kwangaliya

12. Mfalume kawambya
Wagala kiwasifiya
Huwegema watu miya
wasiweze hukimbiya.

13. Ni mwanamume swahihi
Kama simba una ziji
usiku na asubuhi
kutembeya ni mamoya

14. Ghafula kikutokeya
Mkoyo hukupoteya
Tapo litakuwiliya
Ukatapa na kuliya!

15. Mato kikukodoleya
 Ghafula utazimiya
 Kufa kutakurubiya
 Kwa khaufu kukungiyi..."

Kama ilivyo kawaida katika tendi za Kiafrika, ubabe huo wa kimwili unaambatana na urijali, japo hili halikutiliwa mkazo sana katika utendi huu. Wagalla wanapovutiwa na umbo la Liyongo, wanataka wapate "mbegu" yake, na wanaipata:

6. Liyongo kitakamali
 Akabalighi rijali
 akawa mtu wa kweli
 na haiba kaongeya
40. Wagala wakabaini
 Kumwambia sulutwani
 Twamtaka kwa thamani
 Kijana kutuweleya
41. Twaitaka mbeu yake
 nasi kwetu tuipeke
 Kwa furaha tumuweke
 Apate kutuzaliya.

Liyongo ni "mwanamume swahihi", ni "rijali", n.k. Dhana hizi ni tasifida zinazodekeza uwezo wake wa kiume. Muktadha wa utambaji wa utendi huu, ambao ni utamaduni wa Kiislamu wa pwani, pengine haukuruhusu kuzifafanua tasifida hizi kwa uwazi zaidi kama ilivyo katika jadi nyingine za Kiafrika.

Pili, Liyongo ana nguvu ya uganga au sihiri. Hilo linajitokeza katika muujiza wa kitovu chake. Shujaa huyo hawezi kudhurika kwa njia yoyote ila, ila kwa kudungwa sindano ya shaba kitovuni:

143. Nisikiya wangu baba
 Liniuwalo ni haba
 Ni msumari wa shaba
 Kitovuni nikitiya

144. Jamii silaha piya
 Haziniuwi swabiya
 Ila nimezokwambiya
 Ni ya kweli yote piya.

Hapo ndipo penye siri ya nguvu zake; ndipo penye sihiri yake. Siri hiyo inapogundulika kwa usaliti wa mtoto wake, Liyongo anapoteza uwezo wake wa kujihami, na anauawa. Dhana hii ya sehemu "nyeti" au "dhaifu" katika mwili wa shujaa tunaikuta katika tendi za mataifa mengi. Kwa mfano, Akile (Achilles) katika *Iliad* ana udhaifu katika kisigino chake; kutokana na udhaifu huo, tumeputa dhana ya *Achilles' Heel* katika fasihi. Kadhalika, nguvu za Samsoni katika Biblia (Waamuzi 13-16) zilikuwa katika nywele zake; aliponyolewa nywele hizo alipoteza nguvu zake na kudhibitiwa.

Tatu, Liyongo ana mshikamano na kundi au makundi ya watu anaowatetea. Mathalan, anawasadidhia Wagalla kupata mbegu bora (beti 40-41); anaishi porini na Watwa na kushirikiana nao vizuri (Wimbo wa Mkata). Mshikamano wake na Watwa hao ndio unaomnusuru na njama za mfalme za kutaka kumuua:

Wakambiwa Watwa mfungeni
 Siye mtu ndiye kama jini
 Hawafungi, wapenda wageni
 Enyi watu, Watwa wafundeni
 Chakulani kinistawiye
 Kwamba kwema kwenye shukurani
 Apowaye ataliwaaye?
 Wa shakani wenzi mashakani
 Sisahau kamwe fadhiliye.

Knappert 1979: 74.

Hivyo Liyongo anapokufa watu wanaomboleza wakisema:

224. Make Liyongo hakika

Matanga aliyaweka

Watu wakasikitika

Kwa Liyongo kuifiya

225. "Liyongo silaha yetu

Kwa wut'e khasimu zetu

Alikuwa ngao yetu"

Wut'e wakinena haya

226. Mui walisikitika

Hakuna wa kutosheka

Kwa Liyongo kutoweka

Imeanguka paziya.

Upo pia mshikamano wa kifamilia kati ya Liyongo na jamaa zake, hasa mama yake, kijakazi Saada na mtoto wake. Mshikamano huo unamwezesha kutoroka gerezani, baada ya mama yake kumletea tupa ya kukereza pingi ikiwa imefichwa katika mkate (ubeti 109). Mshikamano huo unapovurugwa na usaliti wa mtoto wake, Liyongo anaathirika.

Kwa kumalizia sehemu hii, uchambuzi huu mfupi unadhihirisha kuwa *Utendi wa Fumo Liyongo* ni mfano mzuri wa utendi simulizi wa Kiafrika kwa mujibu wa vigezo tulivyovifafanua hapo juu.

Fumo Liyongo kama kazi ya Fasihi

Fani

Utendi wa Fumo Liyongo umetungwa katika bahari ya utendi ambayo huwa na mishororo miwili kila ubeti yenyе jumla ya mizani 32. Katika maandishi ya Kizungu, mishororo hiyo kwa kawaida huchapwa katika vipande vinne vya mizani nane nane. Lugha iliyotumika ni ya Kiamu, na kwa jumla ni nyepesi, haina utata. Ni lugha ya masimulizi isiyotumia sana picha na taswira.

M pangilio wa vina na mizani ni ule wa kawaida wa mizani 8 kila kipande, vina vya mwisho vinavyobadilika kila ubeti, na kina kimoja cha bahari cha -ya kisichobadilika mwishoni mwa kila ubeti.

Msuko wa matukio hauna utata. Liyongo ni shujaa anayependwa na watu kwa kuwa anawapigania na kuwasaidia. Mfalme anamwonea wivu na kuogopa kuwa anaweza kumpoka ufalme. Anafanya njama za kumuua. Njama hizo hazifanikiwi. Inabidi Mfalme atafute ujanja mwingine wa kufanikisha azima yake. Anaamua kumtumia mwanawewe Liyongo ili amsaliti baba yake kwa matarajio ya kuozwa binti mfalme na kupewa uwaziri. Njia hiyo inafanikiwa; Liyongo anauawa. Mwanaye aliyesababisha kifo chake vilevile anaadhibiwa kwa matendo yake na kuaga dunia. Fumo Liyongo ni hadithi yenyе msuko na mshikamano mzuri, na imekamilika, japo ni fupi.

Madokezo kuhusu Maudhui

Maudhui ya *Utendi wa Fumo Liyongo* ni yaleyale tunayoyakuta katika tendi nyingi za Kiafrika na hata za kiulimwengu: kutetea nchi, taifa au jamii; kugombania utawala; wivu; usaliti; ushujaa; na siri ya shujaa. Liyongo ni muhanga wa tamaa ya utawala ya sultani na tamaa ya mali na cheo ya mtoto wake. Ni mtu mwemba

anayeponzwa na wema na uwezo wake. Dhamira ya usaliti inasawiriwa vizuri - tunamwona mwana wa Liyongo akirubuniwa hadi kumsaliti baba yake kwa tamaa ya mali na hadhi. Mwisho tunaonyeshwa kuwa usaliti haulipi; yule mtoto badala ya kutuzwa, anafukuzwa, kufedheheshwa na hatimaye kufa kwa majonzi.

Utendi huu vilevile unasawiri mgongano wa mifumo ya kijamii; mfumo wa maisha wa shamba na pori, na ule wa mjini. Mgongano huu unajitokeza vizuri zaidi katika nyimbo za Liyongo, kwa mfano "Wimbo wa Nyika":

Mwana wangu nakusimulia
Ya Liongo fumo wa vishaka
Hana kufu, huishi huria
Wamfanya fumo wa Wanyika
Hali wali, havai hariri
Hula wimbi na nyama ya mwitu
Huikata na yake hanjari
Wala hali masazo ya watu

Hugawiwa bada ya kukatwa
Kwa usiku huchezewa ngoma
Hukalia pamoja na Watwa
Huwanfunza kitabu kusoma.

Knappert 1979: 70-71

Wimbo huu unatupa picha ya maisha ya pori ambayo yana uhuru, furaha na mshikamano, na ni tofauti na ya mjini kwa kila hali (kwa upande wa chakula, mtindo wa maisha, tabia, elimu, n.k.).

Katika utendi na nyimbo za Liyongo, pori ni mahali panapompokea na kumkirimu Liyongo; ni mahala penye upendo na udugu, licha ya ufukara ulioko. Mjini ni mahali penye utajiri, starehe na ulafi unaoambatana na ubinagsi, ukatili na maonevu. Yaelekeea watunzi walikusudia kutetea utamaduni na ustaarabu wa

shamba (ambao hasa ndio wa Kiafrika kijadi) dhidi ya ule wa mjini (ambao umeletwa na wageni).

Zaidi ya kuonyesha migongano hii, utendi huu unadhihirisha dhana ya ushujaa wa Kiafrika tulivoieleza hapo juu - kwamba ushujaa hujumuisha nguvu au ubabe, sihiri na mshikamano wa kijamii.

Maswali ya Mjadala

1. "Utungo wa Fumo Liyongo si utendi kwa kuwa ni mfupi mno." Jadili.
2. Jadili dai la Ruth Finnegan (1970) kuwa katika Afrika ya Kusini mwa Sahara hakuna fani ya "Utendi." Rejelea *Utendi wa Fumo Liyongo* na tungo nyingine za Kiafrika katika mjadala wako.
3. Jadili dhana ya ushujaa kama inavyojitokeza katika taswira ya Liyongo.
4. "Liyongo ni shujaa wa kitamaduni wa Waswahili." Jadili.
5. "Fumo Liyongo ni utendi unaokisi kipindi cha mgongano kati ya mfumo wa jadi wa Kiafrika na mfumo mpya wa Kiislamu-Kimji katika upwa wa Afrika Mashariki." Jadili.
6. Huku ukizingatia *Utendi wa Fumo Liyongo* na tendi nyingine za Kiafrika, jadili kauli ya Knappert kuwa "Utendi ni sanaa ya maandishi" (*Epic poetry is a written art*)(Knappert 1983: 54).

Marejeo

Biebuyck, D.P & Mateena, K 1969 *The Mwindo Epic of the Banyanga*. University of California Press, Berkeley.

Chiraghdin, S 1973 "Utangulizi" wa *Utenzi wa Fumo Liyongo* (Mh. A. Abdalla). TUKI, Dar es Salaam.

Faqihi, Mgeni bin 1979 *Utenzi wa Ras 'lGhuli* (Mh. Leo van Kessel). TPH, Dar es Salaam.

Freeman-Grenville, G.S.P 1962 *The East African Coast: Select Documents from the First to the Earlier Nineteenth Century*. Clarendon Press, Oxford.

Finnegan, R 1970 *Oral Literature in Africa*. Clarendon, Oxford.

Finnegan, R 1977 *Oral Poetry: Its Nature, Significance, and Oral Context*. Cambridge Univ. Press Cambridge.

Innes, G 1974 *Sunjata: Three Mandinka Versions*. SOAS, London.

Johnson, J.W 1986 *The Epic of Son-Jara: A West African Tradition*. I.U. Press, Bloomington.

Kijumwa, M 1964 [1913] *Utenzi wa Fumo Liyongo* (ed J. Knappert). IKR, Dar es Salaam.

Knappert, J 1979 *Four Centuries of Swahili Verse*. Heinemann, London.

Knappert, J 1983 *Epic Poetry in Swahili and Other African Languages*. E.J. Brill, Leiden.

198

19980

Kunene, M 1979 *Emperor Chaka the Great: A Zulu Epic*. Heinemann, London.

Lord, A 1981 [1960] *The Singer of Tales*. Harvard University Press, Cambridge.

Mbele, J 1986 "The Hero in the African Epic." PhD Thesis, University of Wisconsin-Madison.

Mbele, J 1986a "The Liyongo Fumo Epic and the Scholars." *Kiswahili* 53/1 & 2: 128-145.

Mbele, J 1997 "The Significance of Deception in the Liyongo Epic." *Kiswahili* Vol. 60: 7-14.

Mulokozi, M.M 1986 "The Nanga Epic of the Bahaya: A Case Study in African Epic Characteristics." Ph.D Thesis, UDSM.

Mulokozi, M.M and Sengo, T.S.Y 1995 *History of Kiswahili Poetry AD 1000-2000*. IKR, University of Dar es Salaam.

Mulokozi, M.M 1997 *Utenzi wa Nyakiuru Kibi*. Ecol Publications, Morogoro, Tanzania.

Mulokozi, M.M 1999 *The African Epic Controversy*. Mkuki na Nyota, Dar es Salaam.

Nabhani, A.S. 1987 "Utangulizi" ktk Chiraghdin, S *Malenga wa Karne Moja*. Longman, Nairobi.

Niane, D.T 1965 *Sundiata: An Epic of Old Mali* (Tr. G.D. Pickett). Longman, London.

Okpewho, I 1979 *The Epic in Africa: Towards a Poetics of the Oral Performance*. Columbia Univ. Press, New York.

Okpewho, I (ed) 1990 *The Oral Performance in Africa*. Spectrum Books Ltd, Ibadan, Owerri, Kaduna.

Okpewho, I 1992 *African Oral Literature: Background, Character, and Continuity*. I.U. Press, Bloomington.

Ridhiwani, P 1997 "Shairi la Fumo Liyongo" *Kiswahili* Jz 59: 22-32.

Seydou, C 1982 "Comment definer le genre epique? un exemple: l'epopee africaine." *Journal of Anthropological Society of Oxford* XIII/I (Tafsiri ya Kiingereza inapatikana katika *Folklore Forum* 14,1 (1983): 47-68.

Shariff, I.N 1988 *Tungo Zetu*. The Red Sea Press, Treton.

Shariff, I.N 1991 "The Liyongo Conundrum: Reexamining the Historicity of Swahili's National Poet-Hero." *Research in African Literatures* Vol. 22,2: 153-167.

Steere, E 1870 *Swahili Tales as Told by Natives of Zanzibar*. Society for Promotion of Christian Knowlewdge, London.

Wa Mberia, Kithaka 1989 "Fumo Liyongo." *Mulika* Na 21: 25-47.

Werner, A 1926 "The Swahili Saga of Liyongo Fumo." *Bulletin of the School of Oriental Studies* (London), Vol. IV: 247-255.

UTENDI WA FUMO LIYONGO

MAELEZO

1. Bismillahi nabutadi
kwa ina la Muhammadi
nandikie auladi
nyuma watakaokuya
  2. Unipe wimo mweusi
na ya Shamu karatasi
na kalamu ya unyasi
unipe kuyandikiya
  3. Na kibao cha fakhari
nipijie misitari
khati zende kwa uzuri
zifuwate moyo ndiya
  4. Hadithi niwandikiye
ya ajabu musikiye
yalojiri amriye
mupate kufahamiya
  5. Niweleze kwa utungo
hadithi yake Liyongo
niweleze na mazingo
mambo yalomzingiya
  6. Liyongo kitakamali
akabalighi rijali
akawa mtu wa kweli
na haiba kaongeya
1. *Bismillahi*: kwa jina la Mwenyezi Mungu
nabutadi: ninaanza
ina: jina
auladi: vijana
watakaokuya: watakaokuja
2. *Shamu*: nchi ya Syria
iliyoko Mashariki ya Kati.
3. *nipijie*: nipigie
moya: moja
ndiya: njia
6. *kitakamali*: alipokamilika
akabalighi: akabalehe
rijali: mwanamume
kaongeya: kaongeza

7. Kimo kawa mtukufu
mpana sana mrefu
majimboni yu marufu
watu huya kwangaliya.
8. Walienenda Wagala
kwa jumbe wa Pate dola
kwa kununua chakula
pamoya kumwangaliya
9. Wagala hao yuwani
ni wakuu wa mwituni
kabila ya sulutwani
mashujaa wot'e piya.
10. Sulutwani Pate Bwana
Papo naye akanena
Wagala mumemuona
Liyongo kiwatokeya?"
11. Wagala wakabaini
"Huyu Liyongo ni nyani
Kwetu hayusilikani
wala hatuyasikiya"
12. Mfalume kawambiya
Wagala kiwasifiya
"Huwegema watu miya
wasiweze hukimbiya."
13. "Ni mwanamume swahili
kama simba una zili
usiku na asubuhi
kuitembea ni mamoya.
7. *kawa*: akawa
huya: huja
8. *Wagala*: kabila la wafugaji
lililoishi kaskazini
mashariki mwa Kenya
kandoni mwa mto Tana
9. *yuwani*: jueni
kabila ya sulutwani: kabila la
watawala
11. *nyani*: nani
hayusilikani: hasikiki
hatuyasikiya: hatujasikia
12. *huwegema*: huwakabili
13. *swahili*: haswa, sahihi
zili: umbo (lenye nguvu)
mamoya: mamoja
14. Ghafula kikutokeya
mkoyo hukupoteya
tapo likakuwiliya
ukatapa na kuliya.
15. Mato kikukodoleya
ghafula utazimiya
kufa kutakurubiya
kwa khaufu kukungiya.
16. Wagala wakipulika
kwa dhihaka wakateka
wakanena "Twamtaka
na sisi kumwangaliya."
17. Na yeye ali kiketi
kwa nduze wasi katiti
i huko yake baiti
kwa Waungwana Mashaa.
18. Mfalume kaandika
waraka wake haraka
mtu wake kampeka
Liyongo kampekeya.
14. *mkoyo*: mkojo
tapo likakuwiliya: ukaanza
kutetemeka
ukatapa: ukatetemeka
15. *mato*: macho
kutakurubiya: kutakaribia
khaufu: hofu
16. *wakipulika*: wakisikia
wakateka: wakacheka
17. *ali kiketi*: alikuwa akikaa
nduze: ndugu zake
wasi katiti: wasio wachache,
wengi
baiti: nyumba
Mashaa: watukufu
katika eneo la Kipini
nchini Kenya kuna
sehemu inayoitwa
"Ungwana wa
Mashaa" ambapo
inaelezwa kuwa ndipo
alipozikwa Liyongo.
18. *kampeka*: akampeleka
kampekeya: akampelekeza

19. Piya akamwandikiya
Wagala walomwambiya
"Ndoo nimekuusiya
wataka kukangaliya"
20. Tumi kenda kwa haraka
kwa Liyongo akafika
kampa kaumunika
akasoma yot'e piya.
21. Na Liyongo akajibu
kwa hishma na adabu
"Nitakuja kwa karibu
nitwiye Maulaya."
22. Kissu tumi akarudi
hata kwa wake Sayyidi
salamu kairadidi
Liyongo mezomwambiya.
23. Liyongo siku ya pili
ndiya akaikabili
kainenda tasihili
ndiya akaiemeya.
24. Kaifunga kwa sitawa
silaha za kuteuwa
panda tatu katukuwa
kaziwangaa pamoya
19. *Ndoo: joo*
20. *tumi:* mjumbe; aliyetumwa
kenda: akaenda
kaumunika: mbele ya watu
21. *nitakuja kwa karibu:* nitakuja
baada ya muda mfupi
nitwiye: nimetii
22. *kisa:* kisha
Sayyidi: Bwana (Mfalme)
kairadidi: akairudia (kuisema)
mezomwambiya:
aliyomwambia
23. *ndiya:* njia
tashili: upesi
akaiemeya: akaifuata
24. *kaifunga:* kajifunga, kavaa
panda: baragumu
(mabaragumu)
katukuwa: kachukua
kaziwangaa: akazipanga
25. Na mtu kitoka Shaka
hata Pate ukafika
siku nne kwa haraka
alo hodari sikiya.
26. Liyongo akikabili
ndiya kenenda rijali
alikwenda siku mbili
na ya pili ni kungiya.
27. Liyongo kenda muini
akipata mlangoni
panda katia kanwani
kivuzia kapasuwa.
28. Kiivuzia hakika
muini wakashituka
panda ikapasuka
Wagala wakasikiya.
29. Wakafuliza "N'nini
vuvi melipija nani?"
akajibu Sulutwani
"Ni Liyongo amekuya."
30. Liyongo asimuhuli
akaipija ya pili
pandaye isihimili
na ya pili kapasuwa
31. Kaishika na ya tatu
wakajumuika watu
wakazengeya mapitu
Wagala kukimbiliya.
32. *shaka:* ni mji unaodhaniwa
kuwa ndio uliokuwa makao
makuu ya Liyongo; ulikuwa
upande wa bara, karibu na
Kipini
33. *muini:* mjini
kanwani: kinywani
kivuzia: akipuliza
34. *vuvi:* sauti ya baragumu
35. *asimuhuli:* asichelewe
isihimili: isivumilie
36. *wakazengeya:* wakatafuta
mapitu: mapito

32. Mfalume kawambiya
ni huyo amezokuya
sasa hiyau tangiya
mutaona ni hidaya.
33. Katika hayo kunena
kaya tumi mbee Bwana
“Ya Liyongo Sayyidana
ataka ruhusa kungiya.”
34. "Napite" akamwambiya
kipita akatokeya
Wagala wakashuhudiya
Khaufu zaliwangiya
35. Ruhu zikenda kishindo
zimo zao hukoma ondo
huyo ni bwana wa kondo
ashindaye jeshi niya
36. Hapo Liyongo kaketi
akapumuwa katiti
akauweka t'iyati
Mkoba alotukuwa.
37. Kisa katiti kutuwa
mkobani akatowa
zitu alizotukuwa
nyumba ndima nisikiya.
38. Katowa kinu na mt'i
na jiwe la kupaza kuti
na zunguze si katiti
na mawe ya kupikiya
32. *amezokuya*: aliyejuja
sasa hiyau: hivi sasa
tangiya: ataingia
33. *Kaya tumi mbee*: akaja
mjumbe mbele.
Sayyidana: bwana wetu
34. *napité*: Na apite
khaufu: hofu
35. *ruhu zikenda kishindo*: nyoyo
zikadunda
zimo zao hukoma ondo: vimo
vyao vinafika magotini
kondo: vita
36. *katiti*: kidogo
t'iyati: chini
alotukuwa: aliquochukua
37. *kutuwa*: kutulia
zitu: vitu
ndima: nzima
38. *mt'i*: mchi
jiwe la kupaza kuti: jiwe la
kupondea majani/mboga
zunguze: vyungu vyake
39. Na kipeto cha mtama
na ya nazi makoroma
Wagala wakaatama
ajabu ikawangiya.
40. Wagala wakabaini
kumwambia Sulutwani
“Twamtaka kwa thamani
kijana kutuveleya.”
41. “Twamtaka mbeu yake
nasi kwetu tuipeke
kwa furaha tumuweke
apate kutuzaliya.”
42. Sulutwani kawambiya
“Ngoja t'amuarifiya
akikiri kiridhiya
tumi wangu t'aweteya.”
43. Sulutwani kitamka
Liyongo akaridhika
masharuti kayaweka
wakikiri t'aridhiya.
44. Sulutwani kwa ajila
akawambia Wagala
papo pasina muhula
sharuti wakaridhiya.
39. *kipeto*: gunia ambalo halikujaa
na aghalabu, lisilofika nusu
makoroma: nazi zinazokaribia
kupevuka
wakaatama: wakaachama,
wakashangaa
41. *mbeu*: mbegu
tuipeke: tuipeleke
42. *t'amuarifiya*: nitamuarifu
tumi: mjumbe
t'aweteya: nitawaletea
43. *t'aridhiya*: atakubali
44. *kwa ajila*: kwa haraka
pasina muhula: bila
kuchelewa

45. Sharuti wakatimiza
Liyongo wakamuza
kwa furaha na kuteza
nyumbani akaingiya.
46. Mke katukuwa mimba
akazaa mwane simba
mwanamume wa kutamba
mwane Liyongo sikiya.
47. Kamuyeya kimtunda
kwa mahaba kimpenda
kama wa matoni wanda
na kwa t'unu na hidaya.
48. Hata kijana kakuwa
na babake wachenda sawa
kabaleghe kwa sitawa
na haiba zot'e piya
49. Fitina zikamngiya
Mfalume miya miya
kwa hila kakusudiya
kumuua fahamiya.
50. Liyongo akatambuwa
huzengea kuuwawa
pale Pate kayepuwa
Barani akitembeya.
45. *kuteza*: kucheza
46. *katukuwa*: kachukua
mwane: mtoto wake
47. *kamuyeya*: akamlea
kimtunda: akimtunza
matoni: machoni
wanda: wanja
t'unu na hidaya: zawadi za thamani
48. *wachenda*: wakenda
sitawa: heshima, ustawi
49. *kayepuwa*: akajiepusha
51. Na Sulutwani niseme
alikucha mwanamume
tampoka ufalume
dhana alimdhaniya.
52. Mfalume changaliya
mwituni mekimbilia
Wasanye kawazenganya
na Wadahalo pamoya.
53. Mfalume kawambiya
“Liyongo kunipatiya
kitwa mukanieteya
t'awapa riale miya.”
54. Wakarudi mabarani
wakamuona mwituni
wakamwambia “Mwendani
na twenende ndia moya
55. “Wewe ni kama bwanetu
tena kisha ni babetu
uwe ni rafiki yetu
kula na kunwa pamoya.”
51. *alikucha*: aliogopa
tampoka: atamnyang'anya
52. *changaliya*: akiangalia
Wasanye na Wadahalo:
Makabila ya wawindaji
yaishiyo Kaskazini
Mashariki mwa Kenya
53. *kitwa*: kichwa
mukanieteya: mukaniletea
t'awapa: nitawapa
riale: sarafu ya zamani
ya Kiarabu
54. *mwendani*: mwandani, rafiki
55. *kunwa*: kunywa
- Muswada alionukuu Mwalimu
Pera Ridhiwani una ubeti
ufuatao baada ya ubeti wa 55:
Liyongo akakubali
kuwa moya yao hali
wachenda kila mahali
wakitembea pamoya

56. Siku moyo wakanena
"Na tuleni waungwana
kikowa ni tamu sana
karamu sotindikiya
57. Kikowa tule makoma
kukuta hatutokoma
kula tukiiterema
kulla mtu siku moyo
58. Shauri likisa lao
wakenenda kwa kikao
mkoma waupato
hupanda mtu mmoya.
59. Na wao maana yao
siku ye ye apandao
wamfume wut'e hao
zembe kwa wao umoya
60. Wakalipa wut'e piya
Liyongo akasaliya
"Ni wewe" wakamwambiya
Tumetaka fahamiya."
56. *kikowa*: pamoja, kwa
kushirikiana
sotindikiya: isiyokwisha
57. *makoma*: matunda ya mkoma
(mkoche), mti wa jamii
ya minazi
tukiiterema: tukifurahia
kulla: kila
58. *likisa*: likiisha
59. *wut'e*: wote
zembe: mishale
60. Achangusha ngaa ndima
ni mangi mno makoma
kwa wut'e wakaatama
ajabu zikawangiya.
61. Liyongo kanena hima
"Uzengeeni mkoma
muyapenda makoma
nipate kuwanguliya."
62. Wakitembea kwa safu
kuuzengea mrefu
na hata wakaushufu
ni huno wakamwambiya.
63. Liyongo akiuona
ni mrefu mno sana
yakamwelea maana
yale alowadhaniya.
64. Na yeye una hadhari
kilala huwa tayari
awayuwa wana shari
wut'e piya kwa umoya.
65. Akawambia "Ngojani"
akatowa mkobani
chembe katia ngweni
makoma kiwanguliya
66. Achangusha ngaa ndima
ni mangi mno makoma
kwa wut'e wakaatama
ajabu zikawangiya.
67. Wakanena kwa moyoni
"Amuweza ni nyani
Huyuno hawezekani
ni kutaka kwangamiya."
61. *uzengeeni*: utafuteni
62. *wakaushufu*: wakauna
huno: huu
64. *awayuwa*: anawajua
65. *chembe*: mshale
ngweni: kwenye kamba
ya uta
66. *ngaa*: fungu au chane
(la matunda), pia tawi
wakaatama: wakashangaa
67. *nyani*: nani
huyuno: huyu

68. Kwa siri wakacnana
wut'e wakaulizana
wa kumshika hapana
t'atuwa sote piya
69. Sulutwani tumjibu
kumuwa ni dharubu
kumshika ni taabu
hatuwezi kwa umoya.
70. Sulutwani kabaini
"Hela kamzoezeni
mumrejeze muini
nimeomba nami haya."
71. "Mwambieni, 'Tusafiri
Hata Pate tukajiri
hapana tena khatari
habari tumesikiya.
72. "Na tuketi mabarani
na tungie na muini
kiteweo utukuni
tupate kukizengeya".
73. Waboni Wadahalao
wakarudi hata kwao
Liyongo mahala pao
huyo amewatokeya
74. Akawataka "Khabari"
wakawambiya "Ni nzuri
hapana tena khatari
hakuna wa kuzengeya."
69. *dharubu*: mapambano makali
sana.
70. *hela*: hebu
muini: mjini
71. *tukajiri*: tukafika
khatari: hatari
72. *kiteweo*: kitoweo
utukuni: sokoni
75. "Mui tumeumaliza
hapana wa kukuza
sote yakatushangaza
ndipo haya kukwambiya."
76. Liyongo akasikiya
naye akaazimiya
wakenenda kwa umoya
hata Pate wakangiya.
77. Liyongo akaonana
na mamake na kijana
mwituni asende tena
papo akaitikiya.
78. Kasikia Sulutwani
kafurahi kwa moyoni
akanena "Mara hini
hatoki nitamuwa."
79. Liyongo nikwambiao
Shaha wa gungu na mwao
tena ni mkuu wao
huwashinda wut'e piya.
80. Sulutwani kabaini
Ma-Shaha walo muini
kawambia kwa sirini
"Pijani," gungu hwambiya.
81. "Kwa wanaume na wake
na Liyongo, mumwalike
naazimu nimshike
ni siri nimewambiya.
75. *mui*: mji
kukuza: kukuuliza
- 13 JUL 2012
- ★ PWANI LIBRARY COLLEGE ★
★ P. O. Box 195-80108 KILIFI ★
78. *hini*: hii
79. *Shaha*: mkuu (wa mambo
ya sanaa hasa ya ngoma,
uimbaji na utungaji)
gungu, *mwao*: hizi ni aina
za ngoma
wut'e: wote
80. *pijani*: pigeni
81. *naazimu*: ninaazimia,
ninakusudia

82. "Na habari kisikiya
Liyongo akakimbiya
nanyi mumezomwambiya
t'awaua kwa umoya."
83. Naye huyo Sulutwani
kuuwa hawezekani
akinena ni yakini
hutimiza mara moyo
84. Ma-Shaha wakaalika
Liyongo wakamtaka
"Mwao tutauandika
sote tuwe kwa umoya."
85. Na mwao wakaandika
kulla ada wakaweka
Sulutwani akapeka
majuma wapata miya.
86. Wakanenda kwa utungo
mafumo, zembe, zigongo
wakamshika Liyongo
gerezani akatiwa.
87. Akatiwa gerezani
kafungiwa kijumbani
asikari mlangoni
kwa zamu wachangaliya
88. Kukifanywa mashauri
"Auwawe" madhukuri
"tulepuwe lake shari
Liyongo namcheleya."
82. *mumezomwabiya:*
mulyiomwambia
umoya: umoja; pamoja
84. *tutauandika:* tutautayarisha
85. *akapeko:* akapeleka
majuma: askari
86. *wakanenda:* wakenda
zigongo: vigongo
zembe: mishale
87. *wachagaliya:* wakiangalia
88. *madhukuri:* akasema
tulepuwe: tuliepushe
89. Wenginewe wakanena
"Kumuwa siyo sana
huyu nda mui zana
ni mwenye kukuteteya.
90. "Na tumfanye amiri
zikiya zita ni kheri
atakufa kwa uzuri
maana hatokimbiya.
91. "Kiuwawa ndio sana
kitouwawa ni zana"
hayo yot'e wakanena
Sulutwani kaambiwa.
92. Sulutwani kafikiri
"Kumuwa ndio kheri
kumuwata ni khatari
kwa hila t'anizengeya.
93. "Anipoke ufalume
kisa chanda nikiume
kheri yangu mwanamume
kumuwa mara moyo"
94. Jamaa kawamkuwa
kwa shauri la kuuwa
wakajibu "Ndiyo dawa
shauri letu ni moyo."
95. Wakamtuma kitwana
kwa Liyongo akanena
"La kufa shaka hapana
menituma kukwambiya.
89. *nda:* ni wa
zana: silaha
90. *zikiya zita:* vikija vita
93. *anipoke:* anipokonye;
aninyang'anye
kisa chanda nikiume:
kisha niume kidole;
kisha njute
94. *kawamkuwa:* akawaita

96. "Watamani yambo gani menitura Sulutwani utapowa kwa yakini ili uwage duniya."
97. "Mekwambia Bwana wetu menitura mimi mtu muhula wa siku tatu fahamu utauwawa."
98. Akajibu "Usikhini kamwambie Sulutwani mwao nimeutamani na gungu liwe pamoya.
99. "Musizipije sagali yeo na siku ya pili umwambie tajamali nimeomba nitendeya."
100. Na tumi wa Sulutwani akitoka kijumbani kaya tumi wa nyumbani chakula akimweteya.
101. Na mamake kwa hakika chakula chema kipika asikari humpoka chakula wakailiya.
- 102 Chakula wakimweteya asikari huiliya siku hiyo kamwambiya "Mamangu nisalimiya."
96. *utapowa: utapewa*
97. *muhula: muda*
98. *usikhini: usikatae*
99. *musizipije: msizipige*
sagali: ngoma ya sherehe
tajamali: hisani, jamala
100. *Tumi: mjumbe*
akimwetea: akimletea
101. *wakailiya: wakajilia*
102. *wakimweteya: wakimletea*
huiliya: hula, hujilia
103. Kanena kwa ushairi "Enenda kamukhubiri mama afanye tayari haya nimezokwambiya."
104. Kamba "Sada nakutuma enda kamwambie mama afanye mkate mwema kati tupa aitiya.
105. "Muinga hayalimka mle tupa na kupika makozi yakaniuka nyoka hawatjaliya."*
106. Sada akabalighisha mamake yakamuwashaa akaufanya wa wishwa mkate kampikiya.
107. Mkate huu sikiya pishi mbili hutimiya kati tupa akatiya Liyongo kampekeya
103. *kamukhubiri: kampe habai*
105. *muinga: mjinga*
hayalimka: hajaerevuka
makozi: mwewe
yakaniuka: yakaniacha

*Beti 103 hadi 105 ni ufupisho wa wimbo mrefu zaidi wa Liyongo ambao tumeuweka katika "Nyongeza A" ukurasa 58

106. *akabalighisha: akafikisha*
wishwa: pumba za mtama au mahindi

108. Asikari kiuona
ni wishwa wakatukana
"Wa wishwa hula watwana"
mpekee haya ngiya.
109. Ule Liyongo chumbani
kauvunda kwa sirini
tupa akaona ndani
furaha zikamngiya.
110. Mama tupa akitiya
kitambaa metatiya
kwa furaha mno ghaya
sana kawafurahiya.
111. Hata usiku kufika
matezo wakayandika
kana ada wakaweka
t'asa, pembe, siwa piya.
112. Na ngoma na nyingi kusi
kusisalie unasi
ikawa kama harus
watu wakiangaliya.
113. Wut'e wakakutanika
mahala pakatandikwa
na uzuri wakaweka
deuli na subahiya.
109. *ule*: yule
kauvunda: akauvunja
110. *metatiya*: ameitatizia
kwa furaha mno ghaya:
kwa furaha kubwa
sana, upeo wa kufurahi
111. *matezo*: michezo, ngoma
wakayandika: wakayaandaa
t'asa: patu
siwa: aina ya tarumbeta
112. *kusi*: kofi (nakofi)
kusisalie ihiasi: kusibakie
mtu
113. *deuli*: vazi la kujifunga
kiunoni
subahiya: vazi la kujifunga
kiunoni hadi chini
114. Wakatandika za zari
na libasi za hariri
wakaimba mashairi
ngoma na kusi pamoya.
115. Kulla nyimbo zizidipo
na ngoma zitakatapo
alikizitinda hapo
pingu na minyoo piya.
116. Zilipo kikaza kusi
alikikata upesi
hata zikikoma basi
inukani kawambiya.
117. Wakiinuka kuteza
Liyongo akatokeza
khaufu zaliwakaza
mbiyo zikawapoteya
118. Kwa wut'e wakakimbiya
hapana alosaliya
Liyongo kaitokeya
mabarani karejeya.
119. Sulutwani kawatiya
askari kumzengeya
mwane Liyongo sikiya
ili kumuandaliya.
120. Wakamuona ndiyani
wakampeka asikhini
hata kwenyi Sulutwani
mwane Liyongo akaya.
114. *zari*: nyuzi zenyе rangi ya
dhahabu
libasi: mavazi
115. *kulla*: kila
zitakatapo: zinapokaza
alikizitinda: alikuwa
akizikata
minyoo: minyororo
117. *kuteza*: kucheza
khaufu: hofu
118. *wut'e*: wote
kaitokeya: kajitokea,
kajiondokea
120. *ndiyani*: njiani
wakampeka: wakampeleka
asikhini: asikatae
akaya: akaja

121. Bawabu kenda darini
aketipo Sulutwani
akaitaka idhini
mwana ataka kungiya.

122. Sulutwani kisikiya
mno akafurahiya
kwa mwane Liyongo kuya
akamwambiya "Neteya."

123. Kapanda naye bawabu
kijana kitajabu
nini nimezoharibu
ni ipi yangu khatiya.

124. Kapanda wakaonana
pamoya na ule Bwana
Sulutwani akanena
"Nakuomba yambo moyo."

125. Kamwambiya "Wapendani
mimi ni mwako twaani
kukhalifu simkini
mimi ni wako raiya."

126. "Kwa baba enda sikhini
umuulize yakini
kimuuwacho ni n'ni
nakuomba hili moyo.

127. "Au wewe wakiyuwa
nambiya sifanye tuwa
uwaziri utapowa
t'akuoza bintiya.

121. *darini*: ghrofani

122. *neteya*: niletee

123. *n'ni*: nini
nimezoharibu: nilichoharibu

124. *yambo*: jambo
moya: moja

125. *ni mwako twaani*: ni mtiifu
kwako
kukhalifu simkini: kuvunja
amri siwezi

127. *usifanye tuwa*: usichelewe
wakiyuwa: wakijua
bintiya: binti yangu
utapowa: utapewa

128. Akamjibu "Siisi
ya kweli hata kukisi
ila ngoja sasa basi
khabari t'akueteya."

129. Sulutwani muadhamu
kijana kamkirimu
kwa zakula zilo tamu
kampa na nguo mpiya.

130. Ule kijana katoka
akanenda hata Shaka
kwa babake akifika
babake kamshashiya.

131. Babake kafurahika
akanena akiṭeka
wali mwema kaupika
maana wale pamoya.

132. Kijana kapumzika
na hamu zimemshika
ili apate haraka
haja alioyendeya.

133. Akiizengeya ndiya
ya kumuuliza haya
khaufu zimemngiya
hasubutu kumwambiya.

134. Katawakali yakini
"Baba wangu wa imani,
ni hamu nyingi moyoni
khatari nakucheleya.

128. *siisi*: sijui
t'akueteya: nitakuletea

129. *zakula*: vyakula
zilo: vilivyo
mpiya: mpya

130. *ule*: yule
kamshashiya: akamfurahia

131. *akiteka*: akicheka

133. *ndiya*: njia
khaufu: hofu
hasubutu: hathubutu

134. *nakucheleya*: nakuogopea

135. "Kikuuwacho ni n'ni
nami niyuwe yakini
nina hamu ya moyoni
atakuweka Jaliya."
136. Babake akamwambiya
"Wewe kuuliza haya
dhana nimekudhaniya
kuniwa huzengeya."
137. Kijana akamjibu
"Hukunena ya thawabu
nimeapa kwa Wahabu
si wa kutendeya haya.
138. "Baba ukifa yakini
mimi t'akwenda kwa nyani
nitakuwa masikini
wa chakula kuzengeya.
139. "Tanipa kula ni nyani
na nguo za muilini
nipate na masikani
mahala kupumuliya."
140. Akamwambia "Nayuwa
kijana umefundiwa
na wewe utahadawa
hayo wamezokwambiya.

135. *niyuwe*: nijue
138. *nyani*: nani
139. *kupumuliya*: kupumzikia
140. *nayuwa*: najua
umefundiwa: umefundishwa
utahadawa: utadanganywa
wamezokwambiya:
waliyokwambia

141. "Baba umehadaika
wao kisa watateka
na kuzifanya dhihaka
kisa utaiyutiya.
142. "Kuiyuta kinyumeni
hela baba hufaani?
ni kweli nimezdhani
na yangawa t'akwambiya.
143. "Nisikiya wangu baba
liniuwalo ni haba
ni msumari wa shaba
kitovuni nikitiya.
144. "Jamii silaha piya
haziniuwi swabiya
ila nimezokwambiya
ni ya kweli yot'e piya."
145. Kijana akisikiya
shughuli lalimngiya
kataka kusikiliya
Pate akanene haya.
146. Akaketi siku mbili
nafusi ina shughuli
kwa hamu tena halali
sasa huzengeya ndiya.
147. Kwa siku ya tatu yake
akamuaga babake
kamsingiza mamake
hawezi t'asikiliya.
141. *wata тека*: watacheka
utaiyutiya: utajijutia;
utajuta mwenyewe
142. *kuiyuta*: kujuta
kinyumeni: nyuma; baada ya
nimezdhani: niliyodhani
143. *haba*: dogo
144. *swabiya*: mtoto
mdogo
145. *kusikiliya*: kufika
147. *kumsingiza*: akamsingizia
hawezi: mgonjwa
t'asikiliya: atafika
(kumwona)

148. Babake akamwambiya
“Mama kipata afiya
kheri huku sikiliya
kuketi tuwe pamoya.”
149. Kijana akaitika
kamuaga akatoka
akenenda kwa haraka
hata Pate akangiya.
150. Kenenda kwa Sulutwani
akaitaka idhini
“Akanena nitieni
kwa upesi nawambiya.”
151. Kisa kupata idhini
kamuona Sulutwani
wakangiya faraghani
kamweleza yot'e piya
152. “Kitu kiuwacho baba
ni msumari wa shaba
menambiya ni akiba
ya hatari kucheleya.”
153. Sulutwani kafurahika
akatowa kwa haraka
mhunzi akamtaka
akenda kumfuliya.
154. Kamkirimu kijana
kwa zitu kulla namna
malalo mazuri sana
na winyi kumtumikiya.
148. *sikiliya*: fika
“Mama kipata afiya
kheri huku sikiliya
kuketi tuwe pamoya.”
149. *kijana*: child
“Akanena nitieni
kwa upesi nawambiya.”
150. *Kenenda*: go away
“Akanena nitieni
kwa upesi nawambiya.”
151. *Kisa*: gift
“Akanena nitieni
kwa upesi nawambiya.”
152. *Kitu kiuwacho*:
“Kitu kiuwacho baba
ni msumari wa shaba
menambiya ni akiba
ya hatari kucheleya.”
153. *Sulutwani*:
“Sulutwani kamwambiya
“Hini sindano pokeya
haya kwake sikiliya.”
154. *malalo*: ulalaji; mahali
pa kulala
winyi: wenye
155. Siku kumi akaketi
kipowa nzuri kuti
kusingie tafauti
ila mambo kuongeya.
156. Kijana kafurahika
tamaa zikamshika
“Na kuowa ni hakika
huwa watanitendeya.”
157. Akaweka cha uposi
kama ni bwana harusi
kulla siku kianisi
kipumbaza mno ghaya.
158. Kisa kumi kutimiya
Sulutwani kamwambiya
“Hini sindano pokeya
haya kwake sikiliya.”
159. “Na harusi t'atengeza
kwani nyumba nda kuwaza
na matezo tutazeza
harusi kufurahiya.”
160. “Tushone na nguo zako
na pambo la mke wako
mwanangu harusi yako
kwa kweli t'afurahiya.”
161. Kamfanyiza zakula
za ndiani ili kula
ule mwana wa Kigala
ka toka kashika ndiya.
155. *cuti*: chakula
“Na kuowa ni hakika
huwa watanitendeya.”
156. *ghaya*: mno
“Na kuowa ni hakika
huwa watanitendeya.”
157. *hini*: hii
“Na kuowa ni hakika
huwa watanitendeya.”
158. *nyumba nda kuwaza*: nyumba
nitakujengea(?)
matezo tutacheza: michezo
tutacheza
159. *zakula*: vyakula
“Na kuowa ni hakika
huwa watanitendeya.”

162. Naye chenenda <u>ndiani</u> una khaufu moyoni “Nifanye shauri gani kwa baba kisikiliya.	162. <i>khaufu</i> : hofu	169. Na sindano kibindoni ameisi <u>ta</u> nguoni kamwe mtu haiyon <u>i</u> akiizengeya <u>ndiya</u> .	169. <i>ameisita</i> : ameificha
163. Yakamuiya matata “Iye mimi kumpata kitokufa ni matata taniuwa mara moyo.	163. <i>yakamuiya ya matata</i> : yakamuwia magumu <i>iye</i> : vipi <i>kitokufa</i> : asipokufa	170. Akimuona babake hulipija yowe lake ili baba ashituke na shutuki kumuuya.	170. <i>hulipija</i> : hulipiga <i>yowe</i> : ukelele <i>shutuki</i> : mshutuko
164. “Ikiwa alonambiya ni mzaha siyo niya kasidi kunangaliya ni khatari nacheleyea.”	164. <i>kasidi</i> : kusudi	171. Kimwamkuwa ghafula huinuka kwa ajila hujibu “Nipa chakula nina <u>ndaa</u> humwambiya.”	171. <i>akimwamkuwa</i> : akimwita <u>ndaa</u> : njaa
165. Heda kiwaza <u>ndiani</u> na khaufu za moyoni siku ya pili iyoni hata Shaka akangiya.	165. <i>iyoni</i> : jioni	172. Kulla siku humwendeya Liyongo meilaliya kamwe haipati <u>ndiya</u> kijana kishawiriya.	172. <i>meilaliya</i> : amejilalia; amelala <i>kishawiriya</i> : akisitasita; akishikwa wasiwasi
166. Kwa babake akangiya baba kamfurahiya kwa mno kumshashiya akimnyowa na ziya.	166. <i>kumshashiya</i> : kumchangamkia <i>akimnyowa</i> : akimnyoosha <i>ziya</i> : via; viungo nya mwili	173. Kijana kishawiriya kwa khaufu kuingia ila yeye una niya siku zikateketeya.	173. <i>siku zikateketeya</i> : siku zikapita
167. Kimkanda maguuni pamoya na muilini kwa <u>utofuwe</u> ndiani maanaye kumtowa.	167. <i>utofuwe</i> : uchofu wake	174. Hata mwezi ukitimu siku hiyo kaazimu na yeye hana fahamu babake meilaliya.	
168. Kijana kapumzika kisa <u>ndiani</u> katoka kwa kunena na kuteka na wende akitembeya.	168. <i>wende</i> : wenzake	175. Siku zilipokithiri Bwana akamukhubiri “Huku sisi ni <u>tayari</u> kutengeza mambo piya.”	

176. Siku kupata waraka
na babake amechoka
kwa usindizi menyoka
fahamu amepoteya.
177. Nyono zake huzivuwa
kama ngurumo za vuwa
kijana akaelewa
kwa kweli meilaliya.
178. Kayuwa hana fahamu
kijana aliazimu
kwa ile yakwe hamumu
mke kwenda kuzengeya
179. Kamtiya kitovuni
naye ulele kwa t'ani
achamka hamuoni
kiyana amekimbiya.
180. Babake akishutuka
chembe uta akashika
kwa haraka akatoka
nde mui kayendeya.
181. Akapija ondo lake
katambika chembe chake
kama hai ada yake
chembe utani katiya.
182. Na hapo nami t'asema
ni karibu ya kisima
watu hawakusimama
kwa wut'e walikimbiya.
176. *usindizi*: usingizi
menyoka: amenyooka
177. *nyono*: misono; mikoromo
huzivuwa: huzivuta
(huyavuta)
vuwa: mvua
178. *kayuwa*: akajua
humumu: hamu
179. *ulele*: alikuwa amelala
t'ani: chali
achamka: akiamka
kiyana: kijana
180. *chembe*: mshale
nde mui: nje ya mji
kayendeya: akajiendea:
akaenda
181. *akapija ondo*: akapiga goti
katambika chembe:
kapachika mshale (katika
uta)
183. Watu mai wasiteke
waume na wanawake
kwa pot'e khabari yake
majimbo ikaeneya.
184. Kuwa Liyongo mekwima
uko nde ya kisima
sasa watu wamekoma
mai hawapati ndiya
185. Hapana ayapatao
mtu mai atekao
kulla mtu uko kwao
hapana wa kutokeya.
186. Wale watu wa muini
mai ya msikitini
huyateka birikani
ndiyo hayo kitumiya.
187. Yamekwisa yot'e mai
birikani mwa si mai
na Liyongo hanyamai
chembe kingine metiya.
188. Kwa ndaa wakakazika
wut'e wakisikitika
ukumbi wakauweka
kufanya shauri moyo.
189. Shauri likawa moyo
kheri mama kumwendeya
mamakwe kisikiliya
atamsikitikiya.
183. *mai*: maji
184. *mekwima*: amesimama
uko: yuko
nde: nje
185. *atekao*: achotaye
187. *birikani mwa si mai*:
birikani hamna maji
188. *wakakazika*: wakabanwa
189. *kisikiliya*: akifika

190. Mamakwe wakamwendeya
kwa Liyongo wut'e piya
mama kheri sikiliya
ruhu zimo hypoteya.
191. Mamakwe wakamwendeya
naye mama karidhiya
wakatoka kwa umoya
nde wakasikiliya.
192. Mamakwe akaombowa
mashairi akitowa
kwa kasidi kuongowa
Liyongo haya sikiya.
193. Na mamakwe kumwegema
alikicha tema tema
Kwa mbali kimtzama
na nasaha miya miya.
194. Nao hayakuweleya
Liyongo ameifiya
kwa khaufu kuwangiya
hawakumkurubiya.
195. Kulla siku kimwendeya
mama wakwe akiliya
hainuki saa moya
ni hasira hudhaniya.
196. Warudipo nasahani
mama wakwe hubaini
“Siisi ametendani
ghadhabu zimemngiya.
190. *ruhu: roho*
192. *akaombwa: akaomboleza*
kwa kasidi kuongowa:
kwa kusudi la
kumshawishi
193. *kumwegema: kumsogelea*
alikicha tema tema: alikuwa
akiogopa huku akitetemeka
194. *hayakuweleya:hawakufahamu*
ameifiya: amejifia: amekufa
hawakumkurubiya:
hawakumkaribia;
hawakumsogelea
196. *mama wakwe: mama yake*
siisi ametendani: sijui
amefanya nini
197. “Mwanangu meghadhibika
si ada kutopulika
ameiza kuinuka
siisi yetu khatiya.
198. “Syo yakwe mazoweya
kwa nasaha kimwendeya
husikiya mara moya
sasa udhiya metiya.”
199. Mamakwe kumkurubiya
hatari aicheleya
ghadhabu zikimngiya
yoyot'e huiyuliya.
200. Kuuwa hawezekani
kighadhibika haneni
huwa zitono za ndani
na kuingurumiya.
201. Mamakwe kitaajabu
akinena ni ajabu
mara hini meharibu
ameiza kusikiya.
202. Kipata siku katiti
kaanguka ni maiti
wakatambua umati
Liyongo ameifiya.
203. Wut'e wakakurubiya
mamakwe na watu piya
sana wakimwangaliya
ni sindano ametiwa.
197. *kutopulika: kutoskiliza*
ameiza: amekataa
khatiya: hatia
199. *huiyuliya: hujiulia*
200. *zitono za ndani: (labda)*
hasira au uchungu wa
ndani kwa ndani (moyoni)
201. *ameiza kusikiya: ameacha*
kusikia
202. *katiti: chache*
ameifiya: amejifia

204. Ametiwa kitovuni
shaba sindano yuwani
wakamtia muini
akazikwa kwa umoya
205. Habari ikaeneya
Pate ikasikiliya
Mfalume kitaiwa
furaha zikamweneya.
206. Mwane Liyongo yakini
mewekwa magodoroni
na zakula anuani
huila akiinwiya.
207. Mfalume kipulika
Liyongo ametoweka
nde mui meanguka
haya aliazimiya
208. Akanena mueteni
mwane Liyongo yakini
aye hapa hadharani
nina neno t'amwambiya.
209. Akenda akatwaliwa
kaya kwa Bwana welewa
Mfalume katongowa
khabari akamwambiya.
210. "Amekufa baba wako"
akaangua kiteko
kwake kamwe sikitiko
kabisa halikungiya.
204. *yuwani*: jueni
muini: mjini
205. *Pate ikasikiya*: ikafika hadi
Pate
kitaiwa: alipoambiwa
206. *zakula anuani*: vyakula
kila aina
huila: hula
akiinwiya: akijinywea;
akinywa
207. *kipulika*: aliposikia
nde *mui*: nje ya mji
208. *mueteni*: mleteni
aye: aje
209. *kaya*: kaja
katongowa: akasema
210. *kiteko*: kicheko
211. Mfalume kamwambiya
"Mbona mwana hukuliya
babako alikuyeya
kwa anasa zot'e piya?"
212. Ule mwana kwa swahili
kajibu "Nimefurahi
mentitendea Ilahi
haya menijaaliya."
213. Mfalume kabaini
"Kabisa huna imani
epuka mwangu matoni
na nyumbani nitokeya."
214. "Usiketi mui wangu
wewe adui ya Mngu
tena vua nguo zangu
vaa yako mazoweya.
215. "Kuwa mwana wa Kigala
ni adui wa dhalala
ya babakwe amekula
damu kwa kuiuliya."
216. Mfalume kamtowa
nguo zakwe kamvuwa
na watu akatukiwa
khabari ikaeneya.
211. *alikuyeya*: alikulea
213. *matoni*: machoni
214. *mui*: mji
215. *dhalala*: upotevu, kukosa
haki
216. *akatukiwa*: akachukiwa

217. Ikaeneya khabari
kwa jamii ya jifiri
wakanena si uzuri
kwa yot'e majimbo piya.
218. Yule mwana nikwambiyé
hakwenenda kwa bibiyé
kwa mama Liyongo yeye
Galani alikimbiliya.
219. Watu akitahayari
kwa ile yakwe amri
watu wakimiriri
mayuto yakamngiya.
220. Kaingiya mayutoni
katindikia nyumbani
hañta wenzi hawaoni
hamu imezomngiya.
221. Ule mamakwe kijana
hakumpenda tena
kimwamba na kunong'ona
mno akamtukiya
222. Kawa tena hampendi
kwa chakula hamtundi
yakamzidi mayondi
huzuni zikamngiya.
223. Siku chache kitimiya
maradhi yakamngiya
yasiyomoondokeya
naye kisa kaifiya.
217. *jamii ya jifiri*: jamii ya
watu
219. *wakimiriri*: wakimchukia
220. *mayutoni*: majutoni
katindikia: kabakia;
kajifungia
222. *hamtundi*: hampi
mayondi: majonzi
217. *jamii ya jifiri*: jamii ya
watu
224. Make Liyongo hakika
matanga aliyaweka
watu wakasikitika
kwa Liyongo kuifiya.
225. "Liyongo silaha yetu
kwa wut'e khasimu zetu
alikuwa ngao yetu!"
wut'e wakinena haya.
226. Mui walisikitika
hakuna wa kutosheka
kwa Liyongo kutoweka
imeanguka paziya.
227. Sana wakahuzunika
na matanga wakaweka
kisa mamake katoka
kana ada katembaya.
228. Tumeziya kukhitimu
hapo ndio wasalamu
Ilahi tatukirimu
kwa baraka na afiya.
229. Rabi tatusahiliya
na uzto wa dunya
tena tatujaaliya
kuwa njema yetu niya.
230. Ya Liyongo hukwambiya
Siu alikozaliwa
Pate akitembeleya
Kwa Mwana akafiliya.
224. *make*: mama yake
225. *khasimu*: maadui
wut'e: wote
227. *kana ada*: kama desturi
228. *tumeziya kukhitimu*:
tumekwisha kumaliza
Ilahi: Mungu
229. *tatusahiliya*: tutarahisishia

231. Na Kwa Mwana ni Rasini
ya Shaka iyuweni
ni mui hapo zamani
ni mkuu hukwambia.

232. Mui waloamirika
nyumba za mawe hakika
mayiwe waliyaweka
na misikiti pamoya.

Nyongeza A

Wimbo wa "Kijakazi Saada" una namna nydingi kutegemea mwimbaji na wapi unaimbwa. Aghalabu maneno yake ni kama yafuatayo:

Ewe kijakazi nakutuma hujatumika
Kamwambie mama ni muyinga hajalimuka
Afanye mkate pale kati tupa kaweka
Nikeeze pingu na minyoo ikaniku
Nitatage kuta na madari yakiyekuka
Niuwe rijali wake wana nikiwateka
Katokeze nde kama kozi nikatoroka
Panu kakunduwa mandakozi yuu karuka
Yuu la konde jangwa pwani kitiririka
Ningie ondoni ninyeppee ja mwana nyoka
Ningie mwituni ningurume ja simba buka
Nali mti pweke nimeziye katika nyika
Si nduu si mbasi nimeziye kuwakupuka
Nduu ali mame uwasiye kinda kwitika

231. *iyuweni*: ijueni

232. *Mui waloamirika*:
mji uliojengeka

FASILI

Ewe mjakazi nakutuma, maana nilikuwa bado kukutuma
Mwambie mama yangu mzazi kuwa yungali mijinga
hajaelimika
Mwambie atengeneze mkate na kati yake atie tupa ya kukatia
vyuma
Ili niitumie kukatia pingu na minyororo inivuke
Kisha niruke juu ya kuta na kuvunja dari za nyumba
Niuwe wanaume na kuteka wanawake na watoto
Nitoke nje kama kozi (aina ya mwewe) nitoroke
Nipanuwe mikatale niliyofungiwa na kupaa angani
Nitiririke juu ya makonde, majangwa na ufuko
Kisha niingie katika magugu na kunyatia kama mtoto wa
nyoka
Niingie mwituni na kunguruma kama simba mkali
Ndimi mti mpweke ulioota katika nyika
Sina ndugu, sina rafiki, nimekwisha watoroka wote
Ndugu pekee aliyebakia ni mama yangu ambaye atakiitika
kilio cha kinda lake

Nyongeza B Mashairi ya Liyongo

Unukuzi umefanywa na Pera Ridhiwani na kuhaririwa kidogo na
M.M. Mulokozi

- 1 Mringari na Taikha Yuwaye ndoo hwitwa na Fumo Liyongo
Ndoni hwitwa na Liyongo Fumo na nduguye shaha Bwana
Mongo
Mkaketi yeo lauleliye wakusanye watezi wa ringo
Wakusanye watenzi khiyari wayuwao kutunga zifungo
- 5 Wayuwao kufuwasa zina na kuteza kwa kumenya (kumiya?)
shingo
Huvita hima inukani mwende watukufu wana wa zitengo
Kuza gungu nyemi kama za arusi humuona umbule Liyongo
Pinde sizo watu wa yikao kumbini kukawa kisongo

- Na mchenda vaani libasi mjifushe na ungi wa mingo
- 10 Mjipake na twibu khiyari yalotuwa kazi mazingo
Chushi ni maambari na udi fukizani nguo zisoungu
Fukizani nguo za hariri na zisuta zisizo zitango
- Patunze na zafarani na zabadi twahasa ya fungo
Na zito (zitu?) za karafuu tuliyani msitiwe kombo
- 15 Na ambari na kafuri haya ndio mwiso wa tangu kiungo
Na wambeja wa kusi na yeo watwaeni wande kwa miyongo
Watwaeni wari wa mapambo wa sauti njema ya muango
- Himahima ipukani mwetwa limekuwa yeo wazi lango
Na za kupa tunzoni mewekwa tumbitumbi miyongomiyongo
- 20 Fidhali (fedhati?) na kowa za Hindi na mikufu ya kuwiya shingo
Na makapukapu ya nguo ukumbini kwa Fumo Liyongo
Pinde ziso watu wakafika ukumbini kukawa kisongo
Wenye zimozimo zikakua na wafupi wakinyua shingo
- Kula mtu kamba ni nyemi wenda wima na wenda zijongo
- 25 Kwa kupata pato la tijara lisoshiba na mtangotango
Pindi sizo Liyongo akima akatuza moyo asishingo
Akatuza kwimba wasichana na waume wakangia ringo
- Wale watu wote wakanena ndio ni mtende Fumo si muongo
Ni mtendi Fumo ni mtendi ulijile mngoya na tango
- 30 Upijile mfupa na tano wenye kula wakiramba bungo
Wenye kula wakashiba mno shiba ya mtengomtengo
- Baitize arubaini pazidiye na mine miyongo
Pazidiye na nne na mbao swal sambe ni uongo
Mjipake mkifukiza mwende kwenu mkiwata mingo

Salamu alaykum twaani hii twaani shaha mekuya
Muona Shahah mekuya muone hii maoni
nyote inukani niteze

FASILI

Hizi ni nyimbo za kale na ngumu kufasili. Pale ambapo maana haikupatikana au kufahamika sawasawa tumetia alama ya kuuliza(?)

1. Mringwari na Taikha njooni mnaitwa na Fumo Liyongo
2. Njooni mnaitwa na Liyongo Fumo na nduguye Shahah Bwana Mongo (Bwana Mwengo?)
3. Mkaketi leo usiku kucha, kusanyeni wachezaji wenyewe madaha (maringo)
4. Wakusanyeni wachezaji wa hiari wanaojua kusuka mafundo
5. Wanaojua kufuasa vina na kuchenza kwa kupinda shingo
6. Mnaitwa haraka inukeni mwende enyi watukufu wa nasaba
7. Likuze gungu (aina ya ngoma) la furaha kama la harusi umwone umbule Liyongo (anavyoolewa)
8. Nyakati hizo watu hawakukaa nyumbani, ukumbini kulikuwa na msongamano.
9. Na mkienda vaeni mavazi na mjifukize harufu nzuri ya manukato
10. Mjipake na tibu (aina ya unga wa marashi) kuzunguka mwili wote (?)
11. Na nguo zisizoungwa(?) zifukizeni chushi (?) na ambari na udi
12. Fukizeni nguo za hariri na nguo za kujitanda zisizo na vifungo
13. Ongeza pia manukato ya zafarani (aina ya viungo vya chakula)
na zabadi (aina ya manukato) itokanayo na fungo (aina ya paka mwitu)
14. Na vitu vya karafuu, na mtulie ili msikosolewe
15. Tumieni pia ambari na dawa ya kafuri - huu ndio mwisho wa utungo wangu
16. Na wanawake warembo wa kusini - leo waleteni kwa wingi kutoka huko nje;
17. Watwaeni wasichana warembo wenyewe sauti tamu zinazowanga
18. Haraka njoni mnaitwa, leo lango liko wazi
19. Na tunzo za kuwapa zimeandaliiwa kwa wingi sana
20. Fedha na koa (mapambo ya shaba) za Hindi na mikufu ya kuvaah shingoni
21. Na makapu yaliyojaa nguo yapo ukumbini kwa Fumo Liyongo
22. Mara hiyo watu wakaja ukumbini pakawa na msongamano
23. Warefu wakajirefusha zaidi na wafupi wakanyoosha shingo zao
24. Kila mtu akasema leo ni furaha; wale waendao wima na wale wenye kuimama

25. Kwa kūpata pato la manufaa lisotosheka kwa miondoko ya ngoma
26. Wakati huo Liyongo akasimama akatuliza moyo ‘asishingo’ (?)
27. Akawasitisha wasichana kuimba; wanaume wakaingia ulingoni
28. Watu wote wakasema “Fumo ni mtendaji, si muongo
29. “Amekuja mchezaji mwenye maringo na madaha”
30. Mfupa ukalia na chano, walaji wakalamba sinia
31. Walaji wakashiba mno hadi kuishiwa nguvu!
32. Beti zake ni arobaini, zimezidi miongo (makumi) minne
33. Zimezidi nne*, wenyе shaka wasiseme ninadanganya
34. Jipakeni (manukato) na kufukiza marashi ili mwende makwenu mkiacha harufu nzuri
35. Salamu alekhum, twaeni wimbo huu, utwaeni manju amekuja
36. Ona manju amekuja, inukeni nyote nicheze.

*Labda wimbo ulipaswa kuwa na mishororo (baiti) 44, lakini idadi hiyo ya mishororo haikutimia katika muswada ulionukuliwa hapa.

SEHEMU YA II AL - INKISHAFI

***SAYYID ABDALLAH BIN ALI BIN
NASIRI***

Sayyid Abdallah Bin Ali Bin Nasiri

Utangulizi

Inkishafi au *al-Inkishafi* ni mionganini mwa tenzi mashuhuri sana katika lugha ya Kiswahili. "Inkishafi" ni neno la Kiarabu lenye maana karibu sawa na "kufichua, kufunua, au kuzindua." Hivyo baadhi ya wataalamu wamelipa jina hilo tafsiri ya "uzinduzi wa moyo" (Hichens 1972: 7; Mlamali 1980: 8). Mtunzi wa utenzi huu ni Sayyid Abdallah bin Ali bin Nasiri, mwenyeji wa Pate, Kenya. Yasemekana utenzi huu ilitungwa karibu na mwaka 1800 M.

Utenzi wa *Inkishafi* ulichipuka kutokana na jadi ndefu ya tenzi za Kiswahili mjini Pate na kwingineko iliyoanza na tungo za *Kumsifu Yanga* (1531 M), *Hamziyya* Sayyid Idarusi (1652); , *Siri 'l-Asirari* Mwana Lemba (1663) na *Tabuka Mwengo bin Athumanii* (1728). Yasemekana kuwa mtunzi wa *Inkishafi*, Sayyid Abdallah bin Ali, alihusiana kinasaba na mtunzi wa *Hamziyya*, Sayyid Idarusi (Hichens 1972:18-19).

Hata hivyo, *Inkishafi* ni tofauti na tendi hizo zilizoutangulia kwa namna mbili: Kwanza, *Inkishafi* si utendi wa visa vya matendo ya ushujaa, bali ni utungo wa tafakuri za moyoni kuhusu maisha. Pili, *Inkishafi* huzungumzia matukio ya hapa hapa Afrika Mashariki, hususan kuanguka kwa mji na dola ya Pate, ilhalii tendi zilizoutangulia zaidi zilihu matukio ya Uarabuni na Mashariki ya Kati wakati wa kuasiwiwa kwa Uislamu. Kwa hiyo *Inkishafi* ni zao halisi la historia na migogoro ya pwani ya Afrika Mashariki.

Mgogoro mkuu wa kihistoria uliouzua utenzi wa *Inkishafi* ni ule wa kipindi cha kuanguka kwa ustawi wa miji ya Waswahili kulikosababishwa na uvamizi wa Waren (k. 1500-1700). na baadaye kufuatiwa na uvamizi wa watawala wa Oman (kuanzia kama 1700 M). Wavamizi hao walisababisha maafa makubwa

kwa Waswahili kutokana na vita vya mara kwa mara, kunyang'anywa ardhi ya kilimo, na kunyang'anywa biashara ya kuvuka bahari. Kadhalika walichochea fitina mionganoni mwa Waswahili wenyewe kwa wenyewe, na kuingilia vita vya kugombania madaraka vilivyoifanya miji ya Waswahili ididimie zaidi. Hivyo miji iliyokuwa imestawi zamani, mathalan Kilwa, Mombasa, Lamu, na Pate, ilipoteza uchumi wake na kuanza kuporomoka. Hatimaye baadhi ya miji hiyo iligeuka magofu (k.m. Kilwa na Pate). Mtunzi wa *Inkishafi* alishuhudia kipindi cha mwisho cha maanguko hayo, hususan katika mji wa Pate alimoishi. Aliyasawiri maanguko hayo kisanaa na kuyatafutia maelezo ya kidini na kifalsafa.

Kuhusu Mtunzi

Mtunzi wa *Inkishafi* ni Sayyid Abdallah bin Ali bin Nasiri. Alikuwa mwenyeji wa Pate, na inakadirisha kuwa aliishi baina ya mwaka 1720 na 1820 M (Hichens 1972: 9). Hizi ni tarehe za kukadiria tu; hazina hakika. Chiraghdin (1987: 1) anadhani kuwa Sayyid Abdallah aliishi baina ya 1718 na 1815 M. Vyovyyote viwavyo, la hakika hapa ni kwamba mtunzi huyo aliishi katika karne ya kumi na nane na kufariki mwanzoni mwa karne ya kumi na tisa.

Utafiti uliofanywa na Sh. Mbarak Hinawy kwa kushirikiana na William Hichens, unaonyesha kuwa, kwa upande wa kuumeni, Sayyid Abdallah bin Ali alitokana na ukoo wa malenga waliobobe, ambao pia walikuwa ni maulama, yaani walimu wakuu wa taaluma ya dini ya Kiislamu. Asili ya ukoo huo ni Hadhramaut, Arabuni. Ni ukoo wa kisharifu (unaodhaniwa kutokana na uzao wa Mtume Muhammadi). Yumkini mababu wa mtunzi walihamia Pate kunako karne ya 17.

Miongoni mwa magwiji wa ushairi wa ukoo huo ni Idarusi bin Othmani, mtunzi wa *Hamziyya* (k. 1652), na Sayyid Mansab bin Abdurrahmani (1828-1922), mtunzi wa tendi na mashairi mengi ya kidini. Baadhi ya magwiji hao wanatajwa katika *Inkishafi* (ubeti 57).

Sayyid Abdallah alitunga *Inkishafi* karibu na mwisho wa maisha yake, labda miaka ya 1800-1820. Mbali na *Inkishafi*, Sayyid Abdallah vilevile alitunga "Takhmisa ya Liyongo" au "Waji Waji". Huo ni utungo wa mkondo wa majigambo unaotonga sifa za Liyongo katika nafsi ya kwanza na ya tatu. Utungo huo ulichapishwa kwanza na Askofu Steere mwaka 1870 (Steere 1870:454-469). Tangu wakati huo umechapishwa katika mikusanyo mingi, na umesababisha mjadala mkali mionganoni mwa wataalamu wa ushairi wa Kiswahili kuhusu utunzi wake (kama ulitungwa na mtu mmoja au wawili) (Steere 1870: vi-vii; Harries 1962:189; Knappert 1979:93-94, Mbele 1986: 134-136; Chiraghdin 1987: 4-5). Utungo huo ni jigambo halisi la Kiafrika linaotusawiria taswira ya shujaa kwa mkabala wa kijadi unaothamini cheo na hadhi, na unaostahabu mauti kuliko fedheha.

Ana mi shujaa simba ndole mwondoa 'ari
Mvunda kilaa na husuni kizidabiri
Naipiga kifa haitia katika shari

Sichi mata yao na mafumo yanganawiri;
mangi mafumati na magao mauya nyuma

Ana ndimi simba mfiliya jaha na cheo
Nayipija kati kawanesa wayibagao
Siche aduizo kukutana kwa ungi wao
Sichi kikwi chao nami mume ndio nilio;
moyo wangu kikwi kwa ajili ya kushangama

Ndimi akibari mtetea wangu muruwa
Dhili siikiri ya kiumbe mhulukiwa
N'akua hanjari penye kikwi haishambuwa

Kiwatinda-ngao paziwapo kapaziwa;
nisikhofu miwa wala tome za kunitoma....

Steere 1870: 464 (dondoo limehaririwa
kidogo)

FASILI YAKE

Hakika ndimi shujaa, simba mwenye makucha aondoaye ari ya adui
Mwenye kuvunja magereza na ngome (za maadui)
Hujipiga kifua (hupiga moyo konde) na kujitosa katika mapambano
Siogopi nyuta zao na mikuki yao inayong'ara; mingi hufuma chini,
ama huwfuma waoga wajao nyuma (yangu).

Hakika ndimi simba mwenye kufia heshima na cheo
Hujitosa kati (ya adui) na kuwapinda wajibaguao (kuwashusha hadhi
wenye kujifanya watu bora)
Usiwaogope adui zako wanapokutana kwa wingi wao
Siogopi elfu yao, kwani mimi ni mwanamume mwenye moyo sawa na watu
elfu kwa sababu ya uthabiti wangu.

Ndimi mtu mkubwa mwenye kutetea heshima yangu
Sikubali unyonje mbele ya kiumbe aliyeumbwa (kama mimi)
Hutoa jambia penye watu elfu, nikawashambulia
Nikipasua ngao zao, palipozibwa nikapazibwa; nisiogope miiba au
fito za kunichoma.

Yawezekana zipo tungo nyingine za Sayyid Abdallah ambazo
hatuzifahamu.

Miswada ya Inkishafi

Kutokana na uzuri na umashuhuri wake, utungo wa *Inkishafi* umenukuliwa na kunakiliwa mara nyingi na watu mbalimbali, mabingwa na wasiokuwa mabingwa sana. Hivyo umechapishwa katika vitabu na majorida mengi, na kujadiliwa sana na wanazuoni.

Kuna madai ambayo hayajathibitishwa kikamilifu kuwa *Inkishafi* ultokana na tungo za Kiswahili za zamani zaidi ziitwazo "Qala Shair al-Muhadhar" (shairi lililotungwa na Muhadhar, ambaye alikuwa mtunzi wa ukoo wa Sayyid Abdallah) na "Ayuha al-Maghururi" (Hichens 1972: 21-22: 145-153). Ni kweli kuwa toni na maudhui ya kipande kidogo cha "al-Muhadhir" kilichonukuliwa na Hichens yanafanana na yale ya *Inkishafi*, lakini bado huo si ushahidi madhubuti kuwa Sayyid Abdallah alinukuu au kuiga utungo huo. Maelezo yanayokubalika zaidi ni kwamba utungo huo ultokana na muktadha uleule uliozua *Inkishafi* — muktadha wa Uislamu na kuperomoka kwa miji ya pwani, hivyo kufanana kwa toni na maudhui ya tungo hizo si jambo la kushangaza. Ama kwa upande wa "al-Maghururi," mifano anayoitao Hichens (1972: 145-153) yadhihirisha kuwa zilikuwepo tungo nyingi zenye jina na dhamira hiyo, au tuseme zenye kutumia kibwagizo hicho cha "Ayuha al-Maghururi" na baadhi, kama si zote, zilitungwa baada ya *Inkishafi*, zikiwa na muktadha na malengo yake mahsus. Tungo hizo hazitoshii kuwa chimbuko la *Inkishafi*, hata kama zilifahamika kwa Sayyid Abdallah.

Nakala ya zamani zaidi ya utenzi wa *Inkishafi* ina tarehe ya 1853 (Hichens 1972: 18). Nakala hiyo ilikuwa katika milki ya Sayyid Mansab ambaye, kama tulivyokwisha eleza, aliusiana kinasaba na mtunzi. Jambo hili linadhihirisha kuwa utenzi huu ulikuwa mashuhuri tangu mwanzoni mwa karne ya 19, pengine hata kabla ya kifo cha mwandishi wake.

Baadhi ya wataalamu walioshughulikia *Inkishafi* kabla ya

mwaka 1950 in Taylor (1915), Hichens (1939) na Allen (1945). Toleo zuri zaidi la utenzi huu ni lile la Hichens (1972) lililochapishwa kwanza mwaka 1939. Hata hivyo, hivi karibuni utafiti wa Shitemi (1997) umedhihirisha kuwa Hichens aliiba muswada uliotayarishwa na Sh. Mbarak Hinawy, ambao alikabidhiwa na Sh. Hinawy ili autafutie mchapishaji. Badala ya kutafuta mchapishaji kama alivyoombwa, Hichens aliamua kuuchapisha kwa jina lake mwenyewe. Hivyo huenda sehemu kubwa ya mafanikio ya toleo la Hichens ni mazao ya jasho na akili ya Sh. Mbarak Hinawy, siyo William Hichens kama ilivyodhaniwa!

Miaka ya karibuni *Inkishafi* umetolewa tena na Harries (1962), Jahadhmy (1975: 62-75), Allen, J. de V. (1977), Knappert (1979: 127-137) na Mlamali (1980). Toleo la Jahadhmy lilikusudiwa kwa ajili ya wanafunzi wa kigeni wanaojifunza Kiswahili, na upangaji wake wa vipande uliparaganywa. Toleo la Knappert linakosoa matoleo yaliyotangulia na kutoa ufanuzi wa baadhi ya beti na utenzi mzima kwa jumla. Hata hivyo Knappert, kama kawaida yake, hakuchapisha beti zote; kachagua baadhi tu alizozitaka. Hivyo toleo lake si kamili. Toleo la Mlamali lilikusudiwa wasomaji wa kawaida wa Uswahilini, pamoja na wanafunzi wa hapa Afrika Mashairiki. Toleo hilo linatoa ufanuzi mzuri na unaoleweka wa kila ubeti wa utenzi huo.

Mbali na machapisho hayo kuhusu *Inkishafi*, zipo tasnifu kadha za wanafunzi wa uzamili na udaktari wa falsafa zinazoujadili utenzi huu na kuutoa upya. Baadhi yake ni A. Gibbe (1994) na N.L. Shitemi (1997). Kazi hizo zinatupanua upeo zaidi kuhusu utengo huu mashuhuri na historia ya kutungwa, kunukuliwa na kuchapishwa kwake, na pia kuhusu umuhimu na athari yake katika fasihi ya Afrika Mashariki.

Utitiri huu wa vitabu na machapisho ya *Inkishafi* au kuhusu *Inkishafi* unadhihirisha namna utenzi huu ulivyo mashuhuri na muhimu katika historia ya ushairi wa Kiswahili kutokana na ubora wa sanaa yake na uzito wa maudhui yake.

Muhtasari wa Utensi

Kuna madai kuwa utengo wa *Inkishafi* kama ulivyopokewa, wenye beti 77 hadi 79, haukukamilika. Inadaiwa kuwa muswada wa asili ulikuwa na beti 77, kuwa beti mbili za mwisho (yaani 78 na 79) ziliongezwa baadaye na mtunzi mwingine (Hichens 1972: 18). Baadhi ya wataalamu (Hichens 1972: 27-29) wanafikiri mtunzi alikusudia kuandika beti 99 kwa kuzingatia idadi ya shanga katika tasbihi ya Kiislamu, ambayo pia ndiyo idadi ya majina ya Mungu. Wazo hili lilitokana na beti za 7 na 8 za *Inkishafi*:

7. Makusudi yangu ya kudhamiri
nda kutunga koja kilidawiri
Mivazi ya duri ikinawiri
mikinda ya lulu nyuma nitiye.
8. Tatunga kifungo kwa kukisafi
nikipange lulu kula tarafi
Na ina nikite, *Inkishafi*
kiza cha dhunubu kiniukiye.

Watetezi wa hoja ya kuwa *Inkishafi* haukukamilika wanadai kuwa maneno "koja" na "kifungo" katika ubeti huu yana maana ya tasbihi, ambayo aghalabu huwa na punje za shanga 99. Hivyo mtunzi alikusudia kutunga beti 99. Kwa kuwa utengo wake tulio nao unazo beti 77-79, basi ni wazi kuwa ama alifariki kabla ya kumaliza kuutunga utengo wake, ama baadhi ya kurasa/beti za mwisho zilipotea. Aidha, wanaongeza kuwa utenzi huu mwishoni hauna beti zinazotaja jina la mtunzi, kumtukuza Mungu na kumwombea Mtume Muhamadi kama ilivyo kawaida, na huo ni ushahidi kuwa utendi haukukamilika.

Hoja zote mbili zinapingwa na Mlamali anayedai kuwa neno "kifungo" si lazima liwe na maana ya "tasbihi"; linaweza kuhusu kidani chochote tu; na kuwa kumtaja Mungu na Mtume ni mila tu, si lazima (Mlamali 1980: 65-66).

Bila shaka mjadala huu ufaendelea. Kwa wakati huu tukubali kuwa utenzi tulio nao una beti 79 (iwapo tutazikubali beti mbili za mwisho ambazo baadhi ya wataalamu wanazikataa), na beti hizo ziwe ndio msingi wa uchambuzi wetu.

Utenzi una beti 79. Beti 5 za kwanza zinamhimidi Mungu na kumwombea Mtume na sahaba zake. Ubeti wa 6 hadi 9 mtunzi anaelezea kusudi lake — kwamba angependa kutunga koja la lulu, ambalo ataliita "Inkishafi", kwa dhamiri ya kuleta nuru ya hekima na kuondoa kiza cha ujinga, ili kila atakayezingatia ayasemayo aweze kutuba na kughofiriwa. Kuanzia ubeti wa 10 hadi 31 mtunzi anazungumza na moyo wake na kuuonya uache tamaa na hadaa za ulimwengu na kuzingatia haki. Analinganisha dunia na mambo mengi yatokanayo na mazingira anayoishi, k.m. bahari iliyochafuka, kisima kifupi cha maji chenye dume kali linalozua watu kuyachota, vumbi linaoelea angani ambao huonekana machoni lakini halishikiki, mazigazi au milenge ya jangwani ambayo humdanganya mtu kwamba ni maji wakati siyo. Anazidi kusisitiza kuwa dunia ni mwanzo wa maovu, na kutoa mifano ya watu walioandama na baadaye ikawageuka na mauti kuwapata; fahari yao yote ikaisha, wakafa, kwa majonzi na uchungu. Anayalinganisha maisha na taa katika upopo ambayo huwaka mara moja na kuzimika, au moto ndani ya machaka ambao pakitokea wingu la mvua tu huzimika mara moja. Anamalizia kwa kuusihi moyo wake umrejelee Mungu na kumkataa shetani ili kupata maisha ya ahera, maana dunia haidumu, na hata kama mtu angepewa dunia yote asingekuwa na kazi nayo kwa vile angelazimika kuiacha. Kuanzia ubeti wa 33 hadi wa 55 mtunzi anaturudisha katika mazingira ya Pate na kutuchorea taswira halisi na isiyosahafulika ya "waungwana" wa Pate walioishi katika fahari na utajiri, wakitumikiwa na kupepewa na kusujudiwa,

lakini majumba yao ya fahari yamekuwa magofu, makazi ya ndege, wadudu na mapopo, na wao wenyewe wamekuwa chakula cha mabuu katika makaburi. Kuanzia ubeti wa 56 hadi wa 59 mtunzi anarejea kwenye ukoo wake mwenyewe na kuuliza walipo wahenga wake, ambao anawataja kwa majina. Anakiri kuwa wote wamekwisha toweka kwenye uso wa dunia. Ubeti wa 60 hadi 64 anaturejesha tena kwa watukufu wa Pate, wanaume kwa wanawake, na kueleza kuwa mauti yamekwisha wachukua wote. Kuanzia ubeti wa 65, mtunzi anaangalia ng'ambo ya maisha haya na kutafakari yale yatakayopata baada ya kufa. Anaeleza kuwa baada ya kifo kuna kuhukumiwa, na kwamba dhalimu ataadhibiwa kwa udhalimu wake wakati watu waliotenda haki watapewa thawabu. Adhabu watakayopata watu waovu inaelezwa kinaganaga kuanzia ubeti wa 71 hadi 77. Tunaelezwa kuhusu mateso watakayopata watu hao huko motoni, na aina mbalimbali za moto wa huko zinaelezwa, zikiwemo jahanamu, hawiya, sairi, ladha, na hutama. Beti mbili za mwisho, yaani 78 na 79 zinamalizia utenzi kwa kuwaasa wasomaji wafuate yaliyomo ili wapate mwisho mwema. Mwisho mtunzi na mwenye kumalizia utungo wanaombewa dua. Ubeti wa mwisho (wa 79) ndio unaodhihirisha kuwa huenda beti hizo mbili za mwisho ziliongezewa na mtu mwengine.

Madokezo Kuhusu Maudhui na Fani ya *Inkishafi*

Msingi wa mudhui ya *Inkishafi* ni Kurani Tukufu; mwandishi anachukua mafundisho ya Kurani kuhusu maisha na mwenendo bora wa mumini, na kuyafafanua kwa vielezo vinavyotokana na historia na mazingira ya Pate na Afrika Mashariki kwa jumla. Aelekea kuamini kwamba kweli anayoisema inathibitishwa na uzoefu wa watu wa Pate na kwingineko katika upwa wa Afrika Mashariki.

Dhamira kuu ya *Inkishafi* ni kufafanua maana ya maisha: Je, maisha ni nini na yana lengo gani? Maana anayoitoa ni ile ya

kidini - ya Kiislamu. Anayaona maisha katika sura mbili - sura ya unyofu na sura ya upotofu. Sura ya upotofu ni sura ya maisha ambayo yanamghilibu na kumhadaa mwenye kuyaishi hata anaikumbatia dunia moja kwa moja na kumsahau muumba wake. Kwa mtazamo wa mtunzi, mtu wa namna hiyo anadanganywa na malimwengu, anakubali kutenda maovu, na hivyo anafurahia raha na fahari ya muda mfupi wa maisha ya kimwili na kuipoteza raha ya milele ya maisha ya ahera. Kwa upande wa mnyofu, maisha yake yanaonyeshwa kuwa ni ya kusalimu amri mbele za Mungu, ya kunyenyekeea, kusali, kujinyima na kutenda mema, kwa matarajio ya kupata thawabu bora zaidi na raha ya kudumu baada ya kifo (cha kimwili). Picha ya magofu ya Pate na mateso ya maiti makaburini anayotusawiria mtunzi imekusudiwa kutuambia kuwa maisha haya hayana maana bila kumshirikisha Mungu; lengo la maisha si kuishi bali ni kuijandaa kwa maisha ya baadaye ambayo ni bora na ni ya milele. Maisha haya ni mafupi, na ni ya kupita haraka, ilhali utukufu wa Mungu ni wa milele. Mwandishi anaonyesha kuwa hakuna njia ya kuepuka hatima ya mwanadamu aliyoileza - hatima ya adhabu na mateso kwa mpotofu, na raha na thawabu kwa mnyofu. Hivyo ni juu ya kila mtu kuchagua njia inayomfaa kati ya njia hizo mbili, kwani hakuna njia ya tatu.

Mtazamo wa kidini wa mtunzi wa utenzi huu unamwekea mipaka fulani ya kimtazamo ambayo anashindwa kuivuka. Hivyo, hatuelezi wazi kama kuanguka kwa watukufu wa Pate kulitokana na upotofu wao au sababu nyingine za kihistoria, kiuchumi na kisiasa ambazo hazihusiani na dini. Mtunzi anaautafsiri mwenendo wa historia kidini na hivyo kushindwa kuona nguvu za kiuchumi na kijamii zilizopelekea kuditimia kwa Pate na tawala nyingine za Pwani.

Licha ya dosari hiyo ya kimtazamo, kweli anayowieza Sayyid Abdallah bado inaweza kukubaliwa na wasomaji wa imani na mitazamo mbalimbali kwa vile, kwa kiwango fulani, inavuka mipaka ya dini na imani moja. Kweli ya *Inkishafi* si ya kidini tu, bali ni ya kifalsafa na kifasihi — ni kweli ya maana ya maisha na hatima yake, ambayo pia ni kweli ya kejeli na ghiliba ya maisha.

Ni viguihu kukataa kauli ya Sayyid Abdallah kuwa maisha ni mafupi na yanawadanganya wengi, hata kama mtu hatokubaliana na ufumbuzi anaoupendekeza wa kumrejelea Mungu. Imani na falsafa ni nyingi, na pengine hakuna imani moja yenyе kubeba kweli yote. *Inkishafi* hautoi jibu la mkataa la maana ya maisha la kumridhisha kila mtu, bali unachangia katika kutafuta jibu hilo.

Mbali na uzito wa kimaudhui, umaarufu wa *Inkishafi* umeelemea sana kwenye sanaa yake. Mtunzi "alipagawa" na kweli aliyataka kuisema, na hali hiyo ya nafsi yake inajitokeza katika lugha na sanaa yake, na kuipa nguvu na athari ya pekee lugha hiyo.

Utenzi wa *Inkishafi* unapata nguvu yake kutokana na lugha tukufu inayotumika, na taswira anazotumia mtunzi kutupa picha halisi na isiyosahaulika ya kile anachokieleza. Tutazame mifano michache:

Mtunzi anaanza kwa kutuahidi kututungia koja au kidani cha lulu:

7. Makusudi yangu ya kudhamiri
nda kutunga koja kilidawiri
Mivazi ya duri ikinawiri
mikinda ya lulu nyuma nitiye.

Hapa tunapata picha ya vito vya thamani vilivytungwa pamoja ili kumvutia na kumpamba mhusika. Hili ni koja ambalo mtu yejote angelilitamani, na msomaji anashawishika kuendelea kusoma ili kulifaidi koja hilo. Tunapofika mwishoni mwa utenzi inatudhahirikia kuwa kweli tulikuwa tukilifaidi koja, maana karibu kila ubeti una tunu ya thamani ambayo inasaidia kukamilisha shairi/ koja zima. *

Picha ya koja inafuatiwa na picha za mandhari mbalimbali: bahari iliyochofuka, kisima, mazigazi ya jangwani, moto wa vichakani, taa inayowashwa katika upepo mkali, n.k. Hizi ni sitiari ambazo kwa uchache zinampa msomaji picha pana na

kamili ya kile kinachosemwa. Ni vigumu kuusahau ubeti huu wa "bahari tesi":

13. Suu ulimwengu bahari tesi
una matumbawe na mangi masi
Aurakibuo jua ni mwasi
kwa kulla khasara ukhasiriye

Hapana shaka yoyote kuwa chombo chochote kinachosafiri kwenye bahari hii iliyochafuka (tesi), yenye mawe ya matumbawe na mafungu ya miamba, hakitofika salama kule kiendako.

Mtunzi anazidi kutupa picha halisi ya maisha ya watu "walioirakibu" bahari hii tesi, yaani waliokubali kutekwa na anasa na fahari za dunia:

34. Uwene wangapi watu wakwasi,
walo wkaiwaa kama sham'si;
Wamuluku zana za adharusi,
dhahabu na fedha wakhiziniye.

35. Malimwengu yote yawatiile,
na dunia yote iwaokele;
Wachenenda zitwa zao zilele
mato mafumbuzi wayafumbiye.

36. Wakimia mbinu na zao shingo,
na nyuma na mbele ili miyongo;
Wakaapo pote ili zitengo,
askari jaamu wawatandiye....

41. Pindi walalapo kwa msindizi,
wali na wapambe na wapepezi;
Na wake wapambe watumbuizi,
wakitumbuiza wasinyamaye....

Watukufu hawa, waliowaka kama jua (sham'si), waliokwenda kwa mbwembwe, vichwa vimelalia mabega (zitwa zilele), macho wameyafumba kidogo, wakibinua mikono na shingo zao kwa maringo, huku wamelindwa na vikosi vya askari, na usiku wakitumbuizwa na kupepewa na wajakazi, leo hii wamegeuka mizoga inayotoka usaha, na wamekuwa chakula cha mafunza:

46. Zitefute zao huwatulika,
wasakha na damu huwaitika;
Pua na makanwa bombwe hutoka,
haiba na sura zigeushiya.

47. Wasiriye kuwa kula kwa dudi,
na kuwatafunu zaojisadi;
Na mtwa na tungu huwfisidi,
majoka na pili wawatatiye.

Hii ni picha halisi na ya kutisha ya hatima ya watu waliokuwa watukufu wakati wa maisha yao. Mtunzi anafanikiwa kutupa ujumbe wake kwa kupambanisha picha hizi mbili za hali yao - picha ya utukufu wa maisha yao ya kidunia na ile ye dhiki ya kaburini.

Na kana kwamba hiyo haitoshi, hata majumba yao ya fahari walimokuwa wakijifaragua sasa yamekuwa magofu na mahame, makazi ya mapopo, mabuibui na ndege wa mwitu:

49. Nyumba zao mbake ziwele tame,
makinda ya popo iyu wengeme;
Husikii hisi wala ukeme,
zitanda matandu walitandiye....

50. Madaka ya nyumba ya zisahani,
sasa walaliye wana wa nyuni;
Bumu hukoroma kati nyumbani,
zisiji na koti waikaliye....

52. Nyumba kati yao huvuma mende,
kumbi za msana hulia ng'ende;
Yalifiye vumi makumbi yande,
kuwa mazibala yalisiriye....

Naam, kumbi za anasa na starehe sasa zimekuwa "mazibala" - yaani majalala yaliyojaa mende na wadudu wengine wapendao uchafu. Hii ni picha ambayo inafanikiwa kutuonyesha kuwa maisha haya ni mafupi na hadaa tupu, kwamba raha ya dunia haidumu, na haipaswi kumteka binadamu hadi akajisahau.

Hatimaye, mtunzi anatupa taswira ya kutisha ya hatima ya watu waliokubali kuukumbatia ulimwengu na hadaa zake na kumsahau Mungu. Anatuambia kuwa watu hao walioishi katika anasa na utukufu, waliodhulumu na kuonea wengine, baada ya kifo chao hawana budi kupambana na adhabu kali isiyofikirika katika mioto ya madaraja mbalimbali waliyowashiwa:

75. Moto wa Sairi ufahamuto,
ni moto mkali katika nyoto;
Ni mngi wa moshi na mtokoto,
majoka na pili waikaliye.

76. Na moto wa Ladha nao pulika,
moto ukitiwa nao huwaka;
Huona manofu yakikwambuka,
waona ziungo ziungushiye.

77. Fahamia tena sio Hutama,
motewe muwashi na kunguruma;
Huvunda mifupa, hupisha nyama,
bongo na wasakha limshusiye.

Hizi ni picha za kutisha za adhabu ya wenyе dhambi! Mtu anaweza kusaili kwamba majoka yanawezaje kuishi katikati ya moto bila kuungua (ubeti 75), lakini hilo ni jambo dogo kwa

mtunzi huyu ambaye kwake kila jambo linawezekana iwapo Mungu ameamuru hivyo. La muhimu ni kwamba makao hayo ya waovu yana kila namna ya mateso na vitisho, kinyume kabisa na makazi yao ya duniani yaliyokuwa yamejaa anasa. Ni wazi kuwa mwandishi anafanikiwa kutumia lugha, hasa taswira, kuutoa ujumbe wake wa kidini na kifalsafa.

Mtindo anaoutumia mwandishi vilevile unafanikiwa kwa kuwa si wa kimahubiri - hamhububii na kumsakama na kumuasa msomaji akimtaka aache mwenendo wake mbaya, bali anajiasi mwenyewe, anaunya moyo wake:

10. Kimakwe kuisa dibaji yangu,
penda kuuonya na moyo wangu;
Utetwe ni hawa ya ulimwengu,
hila za Rajimi ziughuriye.

11. Moyo wangu, nini huzundukani!
likughurielo, hela, ni n'ni?
Hunelezi nami kalibaini,
liwapo na sura nisikataye.

Hii ni mbinu nzuri sana ya kupeleka ujumbe, maana haimtengi mtunzi na hadhira yake. Mtunzi anajiunganisha katika kundi la wenyе dhambi; hajikwezi na kuwatweza wasomaji wake kama wafanyavyo walokole wengi wa siku hizi; kwa njia hii anafanikiwa kuziteka nyoyo za hadhira yake ambayo anaikosoa kwa kujikosoa nafsi yake mwenyewe.

Kwa kumalizia, *Inkishafi* ni utendi wa kifalsafa unaojadili tatizo la maana ya maisha na kulipatia jibu la kidini. Mafanikio yake yanatokana na namna mtunzi anavyofanikiwa kutumia lugha ya Kiswahili kisanaa ili kutupa taswira halisi ya kile anachokieze; pia uwezo wake wa kuchota mifano yake kutokana na maisha na mazingira halisi ya jamii yake, na mtindo wake wa kujisaili na kujisuta nafsi yake mwenyewe badala ya kumhubiri na kumsuta msomaji wake.

Maswali ya Mjadala

1. "Inkishafi ni utungo wa kidini unaovuka mipaka ya dini moja." Jadili.
2. "Inkishafi si utendi bali ni utungo wa tafakuri." Jadili huku ukirejelea tendi zozote za Kiswahili na Kiafrika unazozifahamu.
3. Jadili kauli mbili zifuatazo kuhusu utungo wa *Inkishafi*:
  - (a) "(*Inkishafi* is) a great, if not the greatest, religious classic of the race (i.e. Waswahili)." W.E. Taylor, katika Stigand 1915: xi.
  - (b) "One would hesitate to use the word 'great' in reference to any Swahili poem, while not denying the considerable merit that poems like *al-Inkishafi* possess. As more Swahili poems come to light one is able to make comparisons that were denied to earlier European scholars, and the most that can be said of *Inkishafi* is that it is good example of poems of its kind." Lyndon Harries (1962: 87).
4. Jadili falsafa ya *Inkishafi*.
5. Huku ukitoa mifano maridhawa, eleza ni mambo gani yanaupa mafanikio na upekee utungo wa *Inkishafi*.
6. " *Inkishafi* ni zao na rekodi nzuri ya historia ya pwani ya Afrika Mashariki." Jadili.
7. Je, unakubaliana na kauli ya kuwa "*Inkishafi* ni utungo uliopitwa na wakati"? Toa sababu zako.
8. Ni kwa vipi jina la utungo huu - "*Inkishafi*" - linasadifu/ halisadifu maudhui yake?

Marejeo

- Ali, Sayyid Abdallah 1939 (1972) (Mh. W. Hichens) *Al-Inkishafi*. OUP, Nairobi.
- Ali, Sayyid Abdallah 1980 *Inkishafi* (Mh. Mlamali, M). Longman, Nairobi.
- Allen, J. de V. 1977 *Al-Inkishafi: Catechism of a Soul*. EALB, Nairobi.
- Allen, R 1946 "Inkishafi - A Translation from the Swahili" *African Studies journal* (Dec. 1946): 246-249.
- Chiraghdin, S 1987 *Malenga wa Karne Moja*. Longman Kenya, Nairobi.
- Faqihi, Mgeni bin 1979 *Utenzi wa Ras 'lGhuli* (Mh. Leo van Kessel). TPH, Dar es Salaam.
- Freeman-Grenville, G.S.P 1962 *The East African Coast: Select Documents from the First to the Earlier Nineteenth Century*. Clarendon Press, Oxford.
- Gérard, A 1982 *African Language Literatures*. Three Continents Press, London and Washington.
- Gibbe, A.G 1994 "Inkishafi: Uhakiki wa Kidiakronia." Tasnifu ya Udaktari wa Falsafa, Chuo kikuu cha Moi, Eldoret.
- Harries, L 1962 *Swahili Poetry*. OUP, Oxford.
- Hichens, W 1972 (1939): rejea Ali, Sayyid Abdalla (1939) hapo juu.

- Hichens, W 1962/3 "Swahili Prosody" *Swahili* 33/1: 107-137.
- Jahadhy, Ali A 1993 (1975) *Kusanyiko la Mashairi: Anthology of Swahili Poetry*. EAEPL, Nairobi.
- Knappert, J 1967 *Traditional Swahili Poetry*. E.J.Brill, Leiden.
- Knappert, J 1979 *Four Centuries of Swahili Verse*. Heinemann, London.
- Knappert, J 1983 *Epic Poetry in Swahili and Other African Languages*. E.J. Brill, Leiden.
- Mbele, J 1986a "The Liyongo Fumo Epic and the Scholars." *Kiswahili* 53/1 & 2: 128-145.
- Mulokozi, M.M 1971 "Maoni Juu ya Utenzi wa Al-Inkishafi." *Kiswahili* Jz. 41/1, TUKI, kur. 58-60.
- Mulokozi, M.M. (kitatoka karibuni) *Historia ya Ushairi wa Kiswahili 1000-1900 B.K.* TUKI, Dar es Salaam.
- Mulokozi, M.M and Sengo, T.S.Y 1995 *History of Kiswahili Poetry AD 1000-2000*. IKR, University of Dar es Salaam.
- Ohly, R 1985 "Literature in Swahili," in Andrzejewski, B.W, Pilaszewicz, S and Tyloch, W (ed) *Literatures in African Languages: Theoretical Issues and Sample Surveys*. Wiedza Powszechna, Warszawa/Cambridge Univ. Press, Cambridge: 460- 492
- Shariff, I.N 1988 *Tungo Zetu*. The Red Sea Press, Trenton.
- Shitemi, N.L 1997 "Uaminifu katika Tafsiri: Uhakiki wa tafsiri za ushairi wa jadi wa Kiswahili: Utenzi wa

Inkishafi, Utenzi wa Mwana Kupona na Mashairi ya Muyaka."Tasnifu ya Uadtari wa Falsafa, Chuo Kikuu cha Moi, Eldoret.

Steere, E 1870 *Swahili Tales as Told by Natives of Zanzibar*. Society for Promotion of Christian Knowlewdge, London.

Taylor, W.E "Inkishafi or Swahili Speculum Mundi." in Stigand, C.H 1915 *A Grammar of Dialect Changes in the Kiswahili Language*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, pp. 96-105.

TUKI 1983 *Makala ya Semina ya Kimataifa ya Waandishi wa Kiswahili III: Fasihi*. TUKI, Chuo Kikuu, Dar es Salaam.

UTENZI WA AL-INKISHAFI

MAELEZO

1. Bismillahi naikadimu
Hali ya kutunga hino nudhumu;
Na ar-Rahmani kiirasimu,
basi ar-Rahimi nyuma ikaye
  1. *naikadimu*: naitanguliza
hino: hii
nudhumu: utungo
ar-Rahmani: mwenye rehema
ar-Rahimi: anayeneemesha
nyuma ikaye: ije baadaye
  2. Nataka himdi nitangulize,
alo mdarisi asiulize,
Achamba, "Himdi uitusize,
Kapakaza ila isiyo nduye!
    2. *Himdi*: sifa za Mungu
mdarisi: mdadisi; mwanazuo
achamba: akisema
uitusize: umeidharau
kapakaza: katia
ila: dosari
    3. Ikisa himdi kutabalaji,
ikituzagaa kama siraji,
Sala na salamu kiidariji,
Tumwa Muhammadi tumsaliye.
      3. *kutabalaji*: kutoa mwanga;
kung'aa
siraji: taa
kiidariji: nikizipangilia
vizuri
      4. Na alize thama, Banu Kinana, 4. *alize*: nduguze
na Sabaha wane wenye maina,
Tusalie wote ajm'aina,
sala na mbawazi ziwaaliye.
        4. *thama*: hasa
banu Kinana: wazawa wa Kinana

Sabaha: wafuasi wa karibu wa Mtume Muhammadi
maina: majina;
ajm'aina: jamaa wote
mbawazi: huruma
ziwaaliye: ziwajie; ziwaenee

5. Allahumma Rabbi, Mukidhi haja, 5. *Allahumma Rabi*: Eee Bwana msalie Tumwa aliye kuja,
Na tauhidio Mola wa waja,
akatusomesha tafsiriye.
  5. *Allahumma Rabi*: Eee Bwana msalie Tumwa aliye kuja,
Na tauhidio Mola wa waja,
akatusomesha tafsiriye.
  6. Kimakwe kwisa kuzikamili,
himdi na sala kuziratili,
Niyadhihirishe yangu makali,
ambayo moyoni nikusudiye.
    6. *kimakwe kwisa*: baada ya kumaliza
kuzikamili: kuzikamilisha
kuziratili: kuzitamka sawasawa
makali: maneno; kauli
    7. Makusudi yangu ya kudhamiri,
nda kutunga koja kilidawiri,
Mivazi ya duri ikinawiri,
mikinda ya lulu nyuma nitiye.
      7. *kudhamiri*: kukusudia
nda: ni
koja: mtungo wa maua (sitari)
kilidawiri: nikilipa umbo la duara
mivazi: vipande vinavyounga kidani
duri: lulu
mikinda: mitungo (k.m. ya ushang'a)
      8. Tatunga kifungo kwa kukisafi,
nikipange lulu kula tarafi,
Na ina nikite, Inkishafi;
kiza cha dhunubu kiniukiye.
        8. *kifungo*: mtungo, kidani
kukisafi: kukiunga vizuri
tarafi: sehemu
ina: jina
Inkishafi: zinduko; ufunuo
dhunubu: madhambi
kiniukiye: kiniepuke
        9. Kitamsi kiza cha ujuhali,
nuru na mianga itadhayali;
Na ambao kwamba ataamali,
iwe toba yakwe aitubiye.
          9. *kitamsi*: kifutwe
ujuhali: ujinga
itadhayali: iangaze na kusambaa

- ataamali: atatafakari
toba: kujutia maovu
10. Kimakwe kuisa dibaji yangu, 10. *utetwe*: umenaswa
penda kuuonya na moyo wangu, *hawa(a)*: tamaa
Utetwe ni hawa ya ulimwengu, *rajimi*: shetani
hila za Rajimi ziughuriye. *ziughuriye*:
zimeudanganya
11. Moyo wangu, nini huzundukani! 11. *huzundukani*: huzinduki
Likughurielo, hela, ni n'ni?
likughurielo:
Hunelezi nami kalibaini,
linalokudanganya
liwapo na sura nisikataye.
liwapo na sura:
liwapo na sababu
ya kutosha
12. Moyo wangu nini huitabiri? 12. *huitabiri*: hufikirii ya mbele
Twambe u mwelevu wa kukhitari, *kukhitari*: kuchagua,
Huyui dunia ina ghururi?
kuamua
Ndia za tatasi huzandamaye?
huyui: hujui
ghururi: udanganyifu
ndia: njia
tatasi: matatizo
huzandamaye: huzifuataje?
13. Suu ulimwengu bahari tesi, 13. *suu*: huu
una matumbawe na mangi masi, *bahari tesi*: bahari yenye
Aurakibuo juwa ni mwasi
kwa kuла khasara ukhasiriye. *tufani*
matumbawe: mawe ya
baharini yatokanayo
na wanyama waliokaza
masi: uasi; uovu
aurakibuo: anayeupanda na
kufuata mambo yake.
ukhasiriye: unamuuumiza;
unamtia hasara
14. Ni kama kisima kisicho ombe, 14. *ombe*: sehemu tupu,
chenye mta-paa mwana wa ngombe, ya wazi. "kisima
Endapo kwegema humta pembe,
asipate katu kunwa maiye.
mta-paa: ashambuliaye
kwa kutumia kichwa.
kwegema: kukaribia
humta: humtia
kunwa: kunywa
maiye: majiye.
15. Au enga vumbi la muangaza, 15. *enga*: tazama; ona
wakati wa yua likitepuza;
Mwenda kulegema akilisoza
asione kitu ukishishiye.
yua: juu
likitepuza: likitokeza
kulegema: kulisogelea
akilisoza: akilifikia
ukishishiye: alichokishika
16. Au enga meto limetukapo 16. *meto*: mazigazi; hali yenyne
wakati wa yua lilinganapo;
Mwenye nyota hwamba, "Ni mai yapo!" *yua lilinganapo*:
kayakimbilia akayatwaye.
kudanganya macho
adhuhuri
nyota: kiu
17. Chenda akaona mwako wa yuwa, 17. *chenda*: akienda
mai alotaka akayatuwa;
Asifidi yambo ila shakawa,
ikawa mayuto yasimsiye.
yuwa: juu
mai: maji
akayatuwa: akayaacha;
akayakosa
asifidi yambo: asifaidi jambo
shakawa: dhiki; masumbuko
mayuto: majuto
18. Khasaisi zote na makatayo, 18. *khasaisi*: maovu
shida na shakawa likupeteyo,
Ni dunia sii uipendayo,
yenye dhuli nyingi na makataye.
makatayo: taabu; misiba
yako
sii: hii

19. Dunia ni jifa siikaribu,
haipendi mtu ila kilabu,
I hali gani, ewe, labibu,
kuwania na mbwa hutukizwaye?
- dhuli*: udhaifu; dosari
 19. *jifa*: mzoga
kilabu: mbwa
labibu: -a akili
kuwania na mbwa:
     kushindana na
     mbwa kuipata
     dunia.
hutukizwaye: unachukizwa
     vipi!
20. Kima ina ila ilio mbovu
ilikithiriye ungi welevu;
I kalifu mno kuta kiwavyu,
kupa watu ngeya ikithiriye.
- kima*: nikimaliza;
ilikishiriye: imezidi mno
i kalifu: inataabisha
kuta kiwavyu: kupiga pigo
     la ubayuni
(kiwavyu: kibavu)
ngeya: pigo la kummaliza
     adui
21. Wangapi dunia waipeteo,
Wakataladhadi kwa shani lao;
Ikawasumbika kwa mizagao,
Wakanguka zanda wazumiye.
- waipeteo*: walioipata
wakataladhadi:
     wakafurahia starehe
ikawasumbika:
     ikawafunga kamba
mizagao: wingi(?)
zanda: vidole
wazumiye: wameviuma
22. **Tandi la mauti likawakuta*,
wakauma zanda na kuiyuta,
Na dunia yao ikawasuta,
ichamba, "Safari! muniukiye!"
- tandi*: kitanzi
kuiyuta: kujijutia
muniukiye: m jitenge nami
23. Ichamba, "Hayani! Ndio safari!
yakomele tena ya kuusiri;
Bidhaa ya ndeo na takaburi,
mutendele kwangu nishuhudiye."
- yakomele*: yamekoma
kuusiri: kuchelewa;
kusubiri
ndeo: majivuno
24. Mvi wa Manaya ukawafuma,
na kutumbukia katika nyama,
Pasiwe mwatami mwenye kwatama,
au mwamba, "Nini, yalikuwaye."
- mvi*: mshale
manaya: mauti
mwatami: anayeachama
kwatama: kuachama;
kufunua kinywa
yalikuwaye: yalikuwaje
25. Wakazisalimu umri zao,
Hadimu Ladhati achenda nao
Pasi mkohozi akohowao,
ao mwenye kwenda asiridhiye.
- wakazisalimu umri*:
     wakaachia umri, wakafa
Hadimu Ladhati:
     mtumishi mwenye
     kukatiza raha
     (yaani mauti)
achenda: akaenda
pasi: pasipo
ao: au
26. Zituko zingapi hutanabahi,
ukanabihika hukunabihi,
Utaata lini ya usafihii?
Nambia ukomo niusikiye.
- zituko*: vituko
hutanabahi:
     huvitambui;
     hufundishiki
     kwavyo
ukanabihika: ukaonywa
hukunabihi: hukuonyeka
utaata: utaacha
usafihii: uasi; kiburi; uovu
27. Hiki, ewe moyo, kieu changu,
hukengeukii nusuha yangu,
Huza akherayo kwa ulimwengu,
ya kuliwa bangu ukhitariye.
- kievu*: kidevu
hukengeukii: hugeukii;
hufuati
nusuha: nasaha;
mawaidha
kuliwa bangu: kudanganywa
ukhitariye: umechagua

28. Nisikia sana nikwambiapo,
Roho, enga taa katika pepo,
Haiziwiliki izimikapo,
saa moya, hwona, izimishiye
29. Au, enga moto kururumika,
ulio weuni katika tuka,
Pakashuka wingu katika chaka,
ikawa kuzima usiviviye.
30. Ewe, moyo, enda sijida yake,
Hela! Tafadhali unabihike,
Shetani Rajimi asikuteke,
kesho kakuona kuwa kamaye.
31. Suu ulimwengu uutakao,
emale ni lipi upendeyao?
Hauna dawamu hudumu nao,
umilikishwapo wautendaye?
32. Hakuwa mtumi Suleimani,
maliki wa insi na ajinani;
Ulimfutuye ukamukhini,
akiwa mwengine, wamtendaye?
33. Watoto wangapi uwaweneo,
ukawayakini kupona kwao?
Sasa nyumba zati ziwateteo,
Katika luhudi iwafundiye.
28. *enga*: ona; angalia
izimishiye: imezimika
29. *kururumika*: kuwaka
kwa nguvu
weuni: katika uwazi
tuka: kichaka
usiviviye: usibakie
30. *enda sijida*: nenda
kumsujudia (Mungu)
unabihike: uonyeke
asikuteke: asikucheke
kamaye: kama yeye
31. *suu*: huu
emale: jema lake
upendeyao: unalolipenda
dawamu: milele
32. *mtumi*: Mtume
maliki: mtawala
insi: watu
ajnani: majini
ulimfutuye: ulimgeuka
ukamhini: ukamkatalia
(alichotaka)
ukamnyima.
33. *ukawayakini*:
ukawahakikishia
nyumba zati:
nyumba za nchi
(makaburi)
ziwateteo: zimewazonga
34. Uwene wangapi watu wakwasi,
walo wakiwaa kama sham'si,
Wa muluku zana za adharusi,
dhahabu na fedha wakhiziniye.
35. Malimwengu yote yawatiile,
na dunia yao iwaokele;
Wachenenda zitwa zao zilele,
mato mafumbuzi wayafumbiye.
36. Wakimia mbinu na zao shingo,
na nyuma na mbele ili miyongo;
Wakaapo pote ili zitengo,
asikari jamu wawatandiye.
37. Nyumba zao mbake zikinawiri,
kwa taa za kowa na za sufuri;
Masiku yakele kama nahari,
haiba na jaha iwazingiye.
- luhudi*: mwanandani
(katika kaburi)
iwafundiye: imewafungia;
imewafunkia
- uwene*: umeona
wakwasi: matajiri
walo wakiwaa: waliokuwa
wakiwaka
sham'si: juu
wa muluku: wakimiliki
adharusi: vita
wakhiziniye: wamehodhi
katika hazina yao.
- yawatiile*: yaliwatii
iwaokele: iliwanyokea
zitwa: vichwa
zilele: vimelalia (nyuma)
kwa kiburi
- wakimia mbinu*: wakitupa
mikono kwa
mbwembwe
mbinu: mikono
miyongo: makumi
(makundi au safu za
watu)
zitengo: sehemu iliyojitemba
askari jamu: askari wengi;
jamii ya askari
wawatandiye: wametanda
kuwazunguka
- mbake*: zinazowaka
zikinawiri: ziking'aa
taa za kowa: taa za fuwele
au kioo

- taa za sufuri:* taa za shaba
yakele: yalikuwa
nahari: mchana
haiba: mvuto wa wajih
jaha: heshima; utukufu
38. Wapambiye sini ya kuteuwa,
 na kula kikombe kinakishiwa;
 Kati watiziye kuzi za kowa,
 katika mapambo yanawiriye.
 38. *sini:* vyombo vya Kichina
kula: kila
watiziye: waliweka
kuzi za kowa: maguduria
 ya kioo
39. Zango za mapambo kwa taanusi,
 (Naapa kwa Mungu Mola Mkwasi!),
 Zali za msaji na abunusi,
 zitile sufufu zisitawiye.
 39. *zango:* chango (mbao)
 za kutundikia
 vitu ukutani
taanusi: mvuto wa
 machoni
zali: zilikuwa
msaji: mti wa mbao
 kama mvule
abunusi: mpingo
zitile sufufu: zilifanya
 safu nyingi
40. Kumbi za msana zalikivuma,
 na za masturi zikiterema,
 Kwa kele za waja na za khudama;
 furaha na nyemi zishitadiye.
 40. *msana:* wanaume
masturi: wanawake
kele: kelele; sauti
waja: watumwa
khudama: wahudhumu;
 watumishi
nyemi: furaha; nderemo
41. Pindi walalapo kwa masindizi,
 wali na wakandi na wapepezi,
 Na wake wapambe watumbuizi,
 wakitumbuiza wasinyamaye.
 41. *masindizi:* usingizi
wakandi: watu wa
 kuwakanda
wapambe: waliojipamba
42. Kwa maao mema ya kukhitari,
 iyu la zitanda kwa majodori,
 Na mito kuwili ya akhadhari,
 kwa kazi za pote wanakishiye.
 42. *maao:* malalo; vitanda
kukhitari: kuchagua
iyu: juu
zitanda: vitanda
majodori: magodoro
akhadhari: kijani
43. Misutu mipinde wakipindiwa,
 iyu la firasha kufunukiwa;
 Mai ya marashi wakiukiwa,
 itiri na kaa waipashiye.
 43. *misutu:* nguo za pazia
firasha: kitanda
mai: maji
wakiukiwa: wakirashiwa
itiri: mafuta yenyen harufu
 nzuri
caa: aina ya mti utoao
 harufu nzuri
44. Ukwasi ungapo na tafakhuri,
 wakanakiliwa ili safari,
 Washukiye nyumba za makaburi,
 mtanga na fusi ziwafusiyi.
 44. *ukwasi:* utajiri
tafakhuri: ufahari
 Washukiye nyumba za makaburi, *wakanakiliwa:* wakachukuliwa
mtanga: mchanga
fusi: kifusi
45. Sasa walaliye moyo shubiri,
 pasipo zuliya wala jodori,
 Ikawa miwili kutaathari,
 dhiki za ziyara ziwakusiye.
 45. *shubiri:* kipimo cha urefu;
 kama inchi 9
miwili: miili
kutaathari: kuathirika
ziyara: kaburi
ziwakusiye: zimewakuta
46. Zitefute zao huwatulika
 wasakha na damu huwaitika
 Pua na makanwa bombwe hutoka,
 haiba na sura zigeushiye.
 46. *zitefute:* mashavu
huwatulika: huwanyofoka;
 Pua na makanwa bombwe hutoka, *hukatikakatika*
wasakha: usaha
makanwa: midomo
bombwe: mafunza; mabuu
zigeushiye: zimebadilika

47. Wasiriye kuwa kula kwa dudi na kuwatafuno zao jisadi; Na mtwa na tungu huwafisi, majoka na pili wawatatiye.
48. Nyuso memetefu zikasawidi, launi ya duba au kiradi; Zitamazakiye zao juludi, mifupa na nyaa ikukutiye
49. Nyumba zao mbake ziwele tame makinda ya popo iyu wengeme; Husikii hisi wala ukeme, zitanda matandu walitandiye.
50. Madaka ya nyumba ya zisahani, sasa walaliye wana wa nyuni, Bumu hukoroma kati nyumbani; zisiji na koti waikaliye.
47. *wasiriye*: wamekuwa
kula: chakula
jisadi: miili
mtwa: inchwa
tungu: chunguchungu
pili: nyoka mwenye sumu kali
wawatatiye: wamewazonga
48. *memetefu*: zenyе kumeremeta
zikasawidi: zikawa nyeusi
launi: rangi
duba: dubu
kiradi: nyani
zitamazakiye:
zimechanikachanika
jurudi: ngozi
ikukutiye: imekunjajama na kunywea
49. *mbake*: zinazowaka; zenyе mwanga
ziwele: zimekuwa
tame: magofu
wengeme: wamening'inia
ukeme: ukemi; kelele
zitanda: vitanda
matandu: buibui
walitandiye:
wamelizungushia
utando wa buibui
50. *madaka*: mashubata
yaliyochimbiwa
ukutani
zisahani: sahani nyingi
nyuni: ndege
bumu: bundi
zisiji: aina ya ndege wadogo
51. Wana wa zipungu wapende zango,51. *zipungu*: aina ya mwewe wakubwa
wapende: wamepanda
zango: vyango (vya kutundikia nguo)
- ndiwa*: njija
humia: huchezesha
kupija: kupiga
matongotongo: labda "matungotungo"
yaani kwa mfululizo
ziku (zikwi): aina ya njija wa porini
zitati: aina ya ndege
waliwashiye: wamelowea.
52. Nyumba kati zao huvuma mende;52. *ng'ende*: nyenje; mdudu kama panzi
kumbi za msana:
Yalifiye vumi makumbi yande,
kuwa mazibala yalisiriye.
- kumbi za wanaume*
yalifiye vumi: yametulia kimya
yande: ya nje
mazibala: dampo la takataka; jaa
yalisiriye: yamekuwa
53. Ziwanda za nyumba ziwele mwitu,53. *ziwanda*: viwanja
ungi wa matuka na kutukutu,
Milango ya ndia yatisha mtu,
kwa kete na kiza kilifundiye
- ziwele*: vimekwisha kuwa
ungi: wingi
matuka: vichaka
kutukutu: magugu
yaliyoumuna
ndia: njia
kete: kimya, shwari
kilifundiye: kimelisunika.

54. Kwamba husadiki hwamba, "Mbwongo!" 54. *hwamba*: unasema
 Enda nyumba zao, uzinde shingo,   *mbwongo*: ni mwongo
 Ukita hwitikwi, ila ni mwango,   *uzinde*: ugeuze; upinde
 sauti ya mtu itindishiye   *mwango*: mwangwi
     itindishiye: imeadimika
     imepotea.
55. Moyo, huyatasa kunabihika, 55. *huyatasa*: hujamaliza
 zituko zingapi huyaidhika?
 Hata masikizi ya kupulika,
 naona kwa haya yafuatiye   *kunabihika*: kuonyeka
     zituko: vituko
     huyaidhika: hujashaurika;
     hujapokea waadhi.
     masikizi: masikio
     kupulika: kusikia
     yafuatiye: yaelekezwe
56. Sasa, moyo, pako tauza nawe, 56. *tauza*: nitauliza
 Nelezato sana, nami nelewe,
 Wawapi wazazi wakuzaawe?
 Nambia walipo, kawamkiye.   *nelezato*: nieleze vizuri
     wakuzaawe: waliokuzaa
57. Uwapi Ali bin Nasiri, 57. *muwamu*: mwamu, shemeji
 na muwamu wake, Abubakari,   (wa kiumbe);
 Mwinyi Idarusi, na Muhadhari?
 Wendelepi kuwe mbonya ndiaye.   pengine ami
     wendelepi: wamekwenda
     wapi?
     kuwe: labda "kule"
58. Mimi nakwambia, nipulikiza, 58. *nipulikiza*: nisikilize
 watiziwe nyumba za jiza-jiza,
 Zisizo muanga na muwangaza,
 ndio mashukio walishukiye.   *watiziwe*: wametiwa
     jiza-jiza: giza-giza
59. Wapi wa Kiungu wayaza kumbi, 59. *Kiungu na Ki-sarambi*:
 na Mashekhe mema wa Kisarambi
 Walaliye nyumba za vumbi-vumbi,
 ziunda za miti ziwaaliye   *mitaa maarufu*
     ya matajiri mjini
     Pate enzi hizo.
     wayaza kumbi: wenye
     kujaza kumbi
     ziunda: nibao za kufunkia
     maiti kaburini
     ziwaaliye: zimewalalia
60. Wawapi ziuli wa Pate Yunga, 60. *ziuli*: mashujaa
 wenye nyuso 'ali zenye mianga?   *Pate Yunga*: (1) Pate yenye
 Wangiziye nyumba za tanga-tanga,
 daula na 'ezi iwaushiye.   *kiburi au ufahari*
     (2) mwungano wa
     himaya ya Pate
     (yaani kisiwa cha
     Pate pamoja na
     maeneo
     yaliyokuwa chini yake)
     'ali: aali; tukufu
     wangiziye: wameingia
     tanga-tanga: mchanga;
     udongo
     daula: mamlaka; dola
     'ezi: enzi; utukufu
     iwaushiye: imewatoka;
     imewaacha
61. Kwali na mabwana na mawaziri   61. *kwali na*: kulikuwa na
 wenda na makundi ya asikari,
 Watamiwe nati za makaburi,
 pingu za mauti ziwafundiye.   *wenda*: walikuwa wakienda
     watamiwe: wamefunikwa,
     wamemezwa
     nati: na nchi, na udongo
62. Kwali na makadhi wamua haki, 62. *wahakiki zuo*: wapekuzi
 wahakiki zuo wakihakiki,
 Waongoza watu njema tariki;
 wesiwe kwa wote waitishiye.   wa vyuo (vitabu)
     vytaaluma.
     tariki: njia
     wesiwe: waliitwa
     waitishiye: walitika.

63. Aimi! Wawapi wake zidiwa, 63. *aimi!*: Ama! Lahaula!
Zituzo za mato, wasiza ngowa?
Wasiriye wote kuwa mahuwa;
sasa ni waushi waliushiyе.
64. Moyo, ya kwambia ya watu sao, 64. *watu sao*: watu hao
kalamu ya Mungu iwapeteo,
Nawe, wa yakini, kuwa kamao,
au una yako uyashishiye.
65. Moyo, taadabu, sipeketekе,
ata ya jauri, haki ushike,
Wendo wachokoka nawe wokoke,
moto wa Jahimu usikutwaye.
63. *wake zidiwa*: wanawake
(kama) njiwa
zituzo za mato:
(kwa uzuri) wenye
kutuliza macho.
wasiza ngowa: wenye
kupoza hamu
wasiriye: wamekwisha
kuwa
mahuwa: ndege, hua
(ninga)
waushi: wenye kuruka
waliushiyе: wameruka
na kutoweka
64. *iwapeteo*: imewapata
(yaani mauti)
yamewakuta)
wa yakini: kwa hakika
kamao: kama wao
uyashishiye: umeyashika.
65. *taadabu*: kuwa mtii fu
sipeketekе: usidanganyike
ata: acha
jauri: ujeuri
wendo: wenzio
wachokoka: wakiokoka
wokoke: uokoke
jahimu: aina ya moto
mkali ambamo
wenye dhambi
huadhibiwa (ni moto
wa sita katika
jumla ya mioto
66. Yua siku yati kubadiliwa,
na mbingu sabaa zikageuwa
Ukatelelezwa mwezi na juwa,
hari na harara zisitusiye.
67. Siku ya maini ndani kuwaka,
na paa za watu kupapatuka,
Ukimbiliepi pa kukushika?
Mbonya malijaa, nitagamiye.
68. Tafakari siku ya kwima kondо,
ya kuaridhiwa kula kitendo,
Pindi madhulumu atapo ondo,
achamba, "Ya Rabbi! Namua naye!
- saba inayotajwa
katika Kurani)
66. *yua*: jua, fahamu
yati: ya nchi
mbingu sabaa: mbingu
saba (kwa mujibu
wa dini ya Kiislam
zikageuwa: zikageuzwa,
zikapinduliwa
ukatelelezwa: ukasererezwa
au kupotezwa njia yake.
hari: joto kali
harara: moto mkali
zisitusiye: zisiishe.
67. *paa*: upaa; utosi, sehemu
ya juu ya kichwa
kupapatuka: kupasuka;
kulipuka
ukimbiliepi: utakimbilia
wapi?
mbonya: nionyeshe
malijaa: kimobilio; sehemu
yenye usalama
nitagamiye: nitegemee(?)
68. *kwima*: kuinuka; kusimama
kondo: vita; mapambano
kuaridhiwa: kuwekwa
wazi; kuelezwa
atapo ondo: atakapopiga
goti
achamba: akisema
namua: niamue.

69. "Namua na huyo menidhilimu, 69.*menidhilimu*: menidhulumu kwa hukumu yako ilio nyumu!" *nyumu*: ngumu
Mungu Jabari akahukumu, *amtendeleo amlikiye*:
"Amtendeleo amlikiye!" *amlipe* kwa kadiri alivyomtendea.
70. Na malipwa yao wadhilimuwa, 70. *malipwa*: malipo si dhahabu timbe, si ya kufuwa; *wadhilimuwa*: wadhulumiwa Fedha hawatwai na wangapowa, *timbe*: iliyochimbwa ardhini (kabla ya kusafishwa)
ila hasanati ni malipwaye *ya kufuwa*: iliyosafishwa *wangapowa*: wangepewa *hasanati*: matendo mema
71. Aso hasanati wala thawabu, 71. *aso*: asiye na hufungwa kitaya kama rikabu, *kitaya*: hatamu ya Akatwekwa dhambi za maghusubu, *kuongozea farasi* *rikabu*: farasi, mnyama atumikaye kwa uchukuzi akatwekwa: akabeleshwa *maghusubu*: mdhulumiwa *mtukuliye*: mchukulie, mbebee
72. Moyo, tafakari na Jahanamu, 72. *Jahanamu*: wenye silisia na azmamu; moto wanamoadhibiwa Pindi ya Dayani akiukimu, wenye dhambi huko akhera. Ni wa kwanza katika orodha ya mioto kwa mujibu wa mafundisho ya Kiislamu. *silisia*: silisila; minyororo *azmamu*: kamba *dayani*: Mola; Mungu, *akiukimu*: akiuita; akiuamuru *unene*: hunena.

73. Uye ukivuma na kuta panda, 73. *uye*: uje ukita sauti kama ya punda; *kuta panda*: kupuliza Mjani akwepe sura za yonda, *mjani*: mwovu ndimi na ziyali zimtatiye. *akwepe sura ya yonda*: anakunja sura kwa maumivu hadi sura yake inakuwa kama ya kima (*yonda*). *ndimi na ziyali zimtatiye*: ndimi na miali ya moto imemzunguka.
74. Kuna na Hawiya, pulika sana, 74. *Hawiya*: moto wa saba ni moto mkali, hau makina. 'Asi angiapo hula kitana; huona pumuzi zimsiziye.
75. Moto wa Sairi ufahamuto, 75. *Sairi*: moto wa nne ni moto mkali katika nyoto; katika jumla ya Ni mngi wa moshi na mitokoto, mioto ya ahera. *ufahamuto*: ujue vizuri *mngi*: mwingi *mitokoto*: hali ya kuchemka sana *pili*: aina ya nyoka kama swila *waikaliye*: wamo humo.

76. Na moto wa Ladha nao pulika, 76. *Ladha*: moto wa pili
 moto ukitiwa mara huwaka; katika orodha ya
 Huona manofu yakikwambuka; mioto ya ahera.
 waona ziungo ziungushiye. *yakikwambuka*:
yakikubambuka
ziungo: viungo
ziungushiye: vikiteketea.

77. Fahamia tena sio Hutama, 77. *fahamia*: fahamu
 motowe muwashi na kuguruma; . *Hutama*: moto wa tatu
 Huvunda mifupa, hupisha nyama, katika ahera ya
 bongo na wasakha limshushiye. *Kiislamu*.
muwashi: unawaka
huvunda: huvunja
bongo: ubongo
wasakha: usaha
limshushiye: humchuruzika

78. Sasa takhitimu tatia tama, 78. *takhitimu*: nitamalizia
 atako fuata na kuyandama, *tama*: tamati
 Tapata khatima na mwisho mwema. *atako fuata*: atakayefuata
 Rabbi, naomba, tujaaliye. *kuyandama*: kuyazingatia
Tapata khatima: na kuyatekeleza,
Rabbi, naomba, tujaaliye: mwisho.

79. Rabbi, mrahamu mwenye kutunga, 79. *mrahamu*: mrehemu
 na mezokhitimu, mja malenga. *mezokhitimu*:
 Sala na salamu ni zao kinga. aliyehitimisha (beti
 Rabbi takabali ziwashukiye. *hizi*)
Sala na salamu ni zao kinga: mtumwa, mnyonge
 (wa Mungu)
Rabbi takabali ziwashukiye: mshairi
takabali: kubali.

SEHEMU YA III UTENZI WA MWANA KUPONA

MWANA KUPONA BINTI MSHAMU

Yaelekea kuwa beti 78 na 79 ziliongezwa na mtunzi mwingine, hivyo katika ubeti wa 79 wanaoombewa dua ni watu wawili, yaani mtunzi (mwenye kutunga) na mkamilishaji (mezokhitimu).

UTENZI WA MWANA KUPONA

Mwana Kupona Binti Mshamu

Utangulizi

Kipindi cha utawala wa Omani (1730-1890) katika upwa wa Afrika Mashariki kiliambatana na migogoro ya kisiasa; iliyozua tungo za upinzani kama zile za Muyaka bin Haji (k. 1776-1840), na pia ustawi wa tabaka la juu la watawala wenyeji na Waarabu lililoiga mambo mengi ya utamaduni wa Kiarabu na kusisitiza uzingativu wa mafundisho ya dini ya Kiislamu katika masuala mengi ya kimaisha. Tabaka hilo, lililokuwa na wasomi wengi wa elimu ya dini, ndilo lililozua tungo nyingi za tenzi za kidini zilizorejea katika historia ya kuaisiswa kwa Uislamu huko Arabuni (k.m. Mgeni bin Faqih *Utenzi wa Ras al-Ghuli*), na pia tungo za falsafa, mawaidha na utamaduni (rejea Sayyid Abdallah *Inkishafi*, Umar bin Amin al-Ahdaly "Dura Mandhuma", na "Waji Waji" n.k.). *Utenzi wa Mwana Kupona* unaingia katika fungu la tungo za mawaidha na utamaduni. Utenzi huu ultungwa na Mwana Kupona Binti Mshamu kwa ajili ya binti yake aliyeitwa **Mwana Hashima binti Mataka** mwaka 1275 H (1858 M). Hivyo ndivyo mtunzi mwenyewe anavyotueleza katika ubeti wa 99:

99. Tarikhiye kwa yaqini
ni alifu kwa miyateni
khamsa wa sabiini
hizi zote hijiria

Utungo huu unawakilisha vizuri tungo za utamaduni na mawaidha za kipindi hicho.

Labda jambo hili ndilo limeufanya udumu na umashuhuri wake hadi leo. Maana, ingawa mlengwa wa utungo huu aliquwa ni yule binti yake Mwana Kupona, Mwana Hashima, ambaye

katika utenzi anaitwa "kijana mjinga":

92. Na sababu ya kutunga
si shairi si malenga
nina kijana muinga
napenda kumuusia

lakini mtunzi aliwataka vijana wengine wa kike wausome pia:

94. Someni nyute huramu
maana muyafahamu
musitukue laumu
mbee za mola Jalia

95. Somanzi mite ya nganu
mutii waume zenu
musipatwe na zitunu
za akhera na dunia

Jamii ya wanawake wa Uswahilini iliitikia vizuri wito huu na kuugeuza utungo huu kuwa badala ya asasi ya kale ya unyago ambayo ilikuwa inaanza kutoweka. Hivyo utenzi huu ulinakiliwa na kukaririwa na wanawake wengi katika upwa wa Kenya, na kutumiwa nao katika malezi na mafundo ya binti zao. Jambo hili ndilo limeudumisha utenzi huu katika mila na mapokezi ya Waswahili hadi leo.

Mbali na kutumika katika matendo ya kimila, utenzi wa Mwana Kupona umekuwa na athari pia katika fasihi. Watunzi kadha wa "wosia" wamemuiga Mwana Kupona katika mawazo na hata mtindo. Baadhi yao ni Semghanga "Kidani cha Huba" na "Ewe Mwana" katika diwani yake ya *Teuzi za Nafsi* (1971); Said Karama "Wasia wa Baba"; Zainab bint Humud "Howani Mwana Howani" (1983); na Shaaban Robert. Tungo za Shaaban Robert ziitwazo "Utenzi wa Hati" na "Utenzi wa Adili" zinadhahirisha vizuri athari hii. "Utenzi wa Hati", ambao Shaaban Robert

alimwandikia binti yake baada ya kufiwa na mama yake, unaanza hivi:

1. Leo nataka binti,
Ukae juu ya kiti,
Ili uandike hati,
Ndogo ya wasia.
2. Mimi kwako ni baba,
Hati hii ya huba,
Andika iwe akiba,
Asaa itakufaa.
3. Bado ungali kijana,
Na dunia ngumu sana,
Kukufunza kuona,
Ni jambo la welekea...
4. Hati hii ni lulu,
Iweke utafaulu,
Wema hawatahulu,
Baraka kukuombea...

Linganisha na beti za 1-10 za *Utenzi wa Mwana Kupona*.

Mawaidha ambayo Shaaban Robert anampa binti yake katika utenzi huo vilevile yanafanana na yale ya Mwana Kupona. Anamwambia bintiye ashike dini, awapende na kuwasheshimu watu wote, matajiri na maskini, aishi vyema na watu, awe na kauli nzuri, ajue kazi za nyumbani, kama kupika, ajiheshimu, na asishindane na mumewe. Yote haya tunayapata pia katika Mwana Kupona. Mambo aliyoongezea Shaaban Robert, ambayo Mwana Kupona hakuzungumzia, ni umuhimu wa elimu kwa mwanamke, uzazi na kujitegemea. Katika "Utenzi wa Adili", Shaaban Robert anakamilisha kazi aliyoianza Mwana Kupona kwa kutupa upande

wa pili wa mafunzo ya malezi na unyumba — yale yanayomhusu mvulana.

Shaaban Robert alitunga tenzi zake miaka mia moja baada ya Mwana Kupona, lakini bado mawazo na mtindo wake unafanana na ule wa Mwana Kupona. Anachokiongezea ni mawazo machache mapya kulingana na wakati wake, mathalan yale yanayohusu elimu na kujitegema. Shaaban Robert ni ushahidi mzuri wa athari ya Mwana Kupona kwa washairi wa baadaye wa KiSwahili.

Kuhusu Mtunzi

Mwana Kupona binti Mshamu Nabhany alizaliwa Pate mwaka 1810¹, Mwaka 1836 aliolewa na Bwana Muhammadi Is-Haq bin Mbarak (k.1799-1856), aliyejulikana zaidi kwa jina la Shee Mataka, katika ndoa ya mitala iliyokuwa na wake wengine watatu. Shee Mataka alikuwa mtawala wa Siu, na mpinzani mkubwa wa utawala wa Waarabu wa Zanzibar. Mwana Kupona alizaa na Shee Mataka watoto wawili: Mwana Hashima bint Shee Mataka (1841-1933) aliyetungiwa utenzi huu, na Muhammadi bin Shee Mataka (Muhammadi mdogo) aliyezaliwa baina ya mwaka 1856 na 1858. Bwana Shee Mataka alikuwa na watoto wengine watatu kwa wake zake wengine: Bakari, Muhammadi (mkubwa) na Omari. Bakari alikufa vitani Pate kama mwaka 1855. Muhammadi (mkubwa) (k. 1825-1868) alirithi utawala wa baba yake kama mwaka 1856, halafu akaendeleza upinzani ulioanzishwa na baba yake dhidi ya utawala wa Waarabu wa Zanzibar. Baadaye Sayyid Majid, Sultani wa Unguja, alimfanya hila hadi akafanikiwa kumkamata na kumfungia katika ngome ya Yesu, Mombasa, ambako alifia mwaka 1868. Omari alirithi utawala baada ya Muhammadi, akaishi hadi miaka ya mwanzo ya karne ya ishirini, na kushiriki katika vita vya kupinga ukoloni wa Kiingereza nchini Kenya. Yasemekana kuwa Muhammad (mkubwa) alikuwa mshairi pia, na alitunga tungo za "Ilele Siu Ilele" na "Risala wa Zinjibari" ambazo zilihusu mapambano yake

na Sultani wa Unguja, na fitina za baadhi ya raia zake wa Siu².

Mwana Hashima aliolewa mara mbili, na alizaa watoto wawili, ambao pia waliishi Lamu. Alikuwa mshairi, na shairi lake mojawapo lilichapishwa na Werner na Hichens (1934: 83). Alifariki tarehe 2 Februari, 1933.

Maafa yaliyoisibu familia yake bila shaka yalimwathiri bibie Mwana Kupona, hata akaamua kuondoka Siu na kuhamia Lamu, ambako ndiko alikotungia utenzi wake mwaka 1858. Nyumba alimoishi wakati akiandika utenzi wake bado ipo Lamu (Mulokozi na Sengo 1995:56)³.

Inasemekana kuwa Mwana Kupona alitunga utenzi huu akiwa mgonjwa (inasemekana aliugua maradhi ya tumbo la uzazi). Alihisi kuwa asingepona, hivyo akaamua kutunga utenzi ili uwe ni wosia kwa binti yake ambaye angebaki bila uongozi wa mama. Utенzi wenyewe unadokeza jambo hili:

2. Maradhi yamenishika
hatta yametimu mwaka
sikupata kutamka
neno lema kukwambia.

90. Ntungile utungo hunu
kwa zehemu na zitunu
kwa qadha yako Dayyanu
na hukumuzo Jalia

91. Ntungile nili saqimu
moyo usina fahamu
usomeni Islamu
mkiongozana ndia

"Ntungile nili saqimu" maana yake ni "nilitunga nikiwa mgonjwa." Mwana Kupona hakupona; alifariki miaka miwili baada ya kutunga utenzi wake, yaani mwaka 1860.

Kabla ya kumalizia habari za mtunzi ingefaa tugsie kidogo suala la ushiriki wa wanawake katika utenzi wa mashairi ya Kiswahili. Kezilahabi alidai kuwa "Utenzi wa Mwana Kupona (1858) ndio utenzi pekee wa zamani ulioandikwa na mwanamke na ukaacha athari kubwa katika maisha ya ndoa pwani kaskazini" (Kezilahabi 1983: 148).

Dai hili si sahihi kwa sababu tunayo mifano mingi ya watanzi wanawake kuanzia karne ya 17 hadi leo. Baadhi yao ni Binti Lemba aliyetunga *Siri l'Asirari* au *Kisa cha Anzuani* (k. 1663); Binti Sayyid Amini bin Said bin Uthman aliyetunga (au kuandika upya) *Utendi wa Fatuma*, Mwana Bukhalasi⁴ alietyunga *Utendi wa Masahibu*, na labda wapo wengine ambao hawakutumia majina yao halisi kwa kuchelea kusakamwa na jamii⁵.

Labda dai ambalo lingeweza kukubalika ni kwamba *Mwana Kupona* ndio utenzi mashuhuri kuliko zote zilizoandikwa na wanawake katika lugha ya Kiswahili.

Miswada ya Utensi wa Mwana Kupona

Hatuna hakika kama Mwana Kupona aliutunga utenzi wake kwa kuandika yeye mwenyewe, au kwa kusema tu huku maneno yake yakiandikwa na karani. Miswada mingi ya utenzi huu imekuwa ikinakiliwa na kusomwa na Waswahili kwa karibu miaka mia moja na hamsini sasa. Aidha, kuanzia miaka ya 1890, utenzi huu ulianza kuchapishwa huko Ulaya katika hati ya Kirumi. Hatuwezi kuorodhesha hapa matoleo yote ya utenzi huu tangu wakati huo, kwani ni mengi (rejea kwa mfano Allen 1971: 55-56). Hapa tutataja baadhi tu ya matoleo muhimu ya kuanzia 1930 hadi leo.

Toleo la kwanza la *Mwana Kupona* kuchapishwa katika kipindi hiki ni lile la Alice Werner na William Hichens (Azania Press 1934). Toleo hilo lilirejelewa sana na wasawidi wengi wa baadaye, k.m. Harries (1962) na Allen (1971). Gazeti la Mambo

Leo vilevile lilichapisha upya toleo hilo ili lisomwe na watu wengi zaidi. Baadaye, mwaka 1962, Lyndon Harries alichapisha toleo jingine la utenzi huu (Harries 1962: 70-86). Toleo lililo sahihi na mshuhuri zaidi ni lile la Allen (1971: 55-75). Toleo hilo ndilo lililotumika kutoa toleo la Kiswahili la Amina Abubakar Sheikh na Ahmad Nabhan (1972), na kwa kiasi kikubwa ndilo lililotumika katika kitabu hiki. Toleo haya zaidi ni lile la Jahadhy (1975: 29-41), ambalo, licha ya kutokuchapisha beti zote, hata zile zilizochapishwa zilibanangwa vibaya.

Muhtasari wa Utensi

Mwana Kupona ni utenzi wa mawaidha kwa msichana kuhusu unyumba na maisha kwa jumla katika jamii ya Waswahili wa tabaka la juu. Una jumla ya beti 102, kama mtunzi mwenyewe anavyoeleza:

100. Na baitize idadi
ni miati maadudi
na mbili za mazidadi
ndizo zimezozidia

Mtunzi anaanza kwa kumwita binti yake akaribie akiwa na wino na karatasi ili asikilize wosia. Anamwambia kuwa yeye yu mgonjwa, na alikuwa hajapata nafasi ya kumpa mawaidha. Kama kawaida, anamwambia aanze kwa kumtukuza Mungu na kumwomba rehemza zake. Baada ya hayo, anamwambia kuwa anataka kumpa hirizi iwe kinga yake, na kidani cha kujipambia, akiwa na maana kwamba anampa utungo wa thamani kwake. Baada ya hayo, anaeleza "punje" moja moja za ushangha huo, ambazo ni maaso na maelekezo kuhusu namna ya kuishi. Baadhi ya maelekezo hayo ni:

- kushika dini;
- kuwa na adabu;

- kuwa mwaminifu na mpenda haki;
- kujinyenyekesa mbele za wakubwa, na kuwachangamkia;
- kuepuka umbeya;
- kutochanganyika na watumwa ila tu wakati wa kazi;
- kuepuka wajinga wasiojichunga;
- kuheshimu Mungu na Mtumewe;
- kuheshimu wazazi;
- kuheshimu mume.

Baada ya maaso hayo, utenzi unaelezea namna ya kumhudumia mume na kuepuka mizozo ndani ya nyumba; unasisitiza kuwa kumtii mume ni wajibu kwa vile hata huko ahera mume ndiye atakayeulizwa kama mke aende peponi au motoni! (beti 26-27). Baadhi ya mambo ambayo mke anapaswa kumfanya mume ni kutojibizana naye, kumpa kila analolitaka, kumuaga vizuri anapoteka, na kumpokea kwa furaha anaporejea, kumpapasa na kumpepea usiku, kumkanda mwili, kumtukuza na kumsifia kwa watu, kumwandikia chakula, kumyoa ndevu na kumfukiza udi, na kufanya mazingira yake yawe safi.

Sehemu ya utenzi inayofuata, kuanzia ubeti 37, inaelezea kuhusu mwenendo wa binafsi wa mwanamke aliyeolewa: awe safi kimwili, avae na kujipamba vizuri kila siku, aombe ruhusa ya mumewe kabla ya kutoka, na akitoka asikawie kurejea; anapotembea asijifunue buibui lake wala kunena na mtu njiani; na aridhike na kile anachopewa na mumewe. Anatoa mfano wa jinsi yeye alivyoishi na mumewe kwa miaka kumi bila zogo kwa kuwa alifuata mawaidha haya.

Kuanzia ubeti 57, mtunzi anamuasa binti yake kuhusu namna ya kuishi na watu kwa jumla — ashirikiane na wanandugu, marafiki na watu wengine; awapende watu wote, matajiri na maskini, na awasadie wale wenye kuhitaji msaada. Pindi akitenda haya yote malipo yake atayapatä peponi.

Sehemu ya mwisho, kuanzia ubeti wa 67, ni dua ndefu ambayo mtunzi anawaombea walio wake, wakiwemo watoto wake, anajiombea yeye mwenyewe, na anawaombea waislamu

kwa jumla. Mwisho anawaomba wanawake wote wausome utenzi huu ili wanufaikie, na baadaye anajitaja jina lake, na anataja idadi ya beti alizozitunga.

Madokezo Kuhusu Maudhui na Fani ya Mwana Kupona

Mjadala

Utenzi wa Mwana Kupona umekuwa na mjadala mkali mionganii mwa wanataluma ya Kiswahili. Mjadala huo hasa umejikita katika itikadi yake ya kijinsia, hususan namna Mwana Kupona anavyoutazama uhusiano wa mke na mume katika ndoa. Mjadala

huu una matapo makuu matatu. Tapo la kwanza ni lile linaloona kuwa Mwana Kupona anadhalilisha mwanamke, anamgeuza pambo na mtumishi wa mwanamume, na hivyo kuendeleza itikadi ya utawala wa kiume na kimwinyi (Mulokozi 1982; Ndulute 1987; Senkoro 1988: 139-147). Tapo la pili ni lile la wale waonao kuwa Mwana Kupona anaelezea tu utamaduni wa ndoa na malezi wa Kiswahili-Kiislamu, na hamdhaliishi mwanamke. Hawa wanaona kuwa karibu kila alisemalo Mwana Kupona ni sawa na sahihi, na ni wajibu wa kila Mswahili mwema kufuata mafundisho hayo, ambayo pia ni ya Kiislamu (Njozi 1990).

Tapo la tatu linadai kuwa wale wanaompinga Mwana Kupona hawakumwelewa vizuri, wamemsoma kijuujuu tu; kwamba undani wa wosia wake ni kwamba wanaume ni viumbwe dhaifu na wapumbavu, wenye kupenda kuengwaengwa na kusifiwa, na kwamba mwanamke mwenye akili anaweza kuwamudu na kuwatawala bila tatizo. Baadhi wanafikia hadi ya kudai kuwa Mwana Kupona kawadhalilisha wanaume (Mbele 1985). Wapo wahakiki wengine ambao mitazamo yao inaunganisha mikondo miwili au zaidi kati ya hiyo, k.m. Gibbe (1993; Sura ya 2).

Mjadala wa wataalamu hao unadhihirisha utata wa maudhui ya *Mwana Kupona*, hasa katika mazingira ya leo. Kabla ya kukataa au kukubali maudhui ya utenzi huo, ni bora kukumbuka kwanza kuwa sehemu kubwa ya maudhui hayo si mawazo ya

Mwana Kupona binafsi, bali ni mawazo yanayotokana na vyanzo vikuu vinne: Kwanza, yanatokana na mafundisho ya dini ya Kiislamu kama yanavyoelezwa katika Kurani na *Hadithi* na vitabu vingine. Pili, yanatokana na mila, desturi na imani za jadi za Waswahili na baadhi ya Waafrika wa maeneo ya pwani. Tatu, baadhi yake yanatokana na mila na desturi za Waarabu zinazofuatwa na baadhi ya wenyiji wa pwani waliosilimu. Nne, maudhui hayo yanatokana na imani, desturi, mtazamo na uzoefu wa tabaka tawala la pwani. Vyanzo vyote hivi vinne vinaunganika katika fikira, uzoefu, elimu na mtazamo wa Mwana Kupona kutupa maudhui na utata wa utenzi wake.

Tuangalie kidogo namna vyanzo hivi vinavyoathiri maudhui yake.

Dini ya Kiislamu

Sehemu kubwa ya maudhui ya Mwana Kupona inasisitiza haja ya kuzingatia mafunzo ya dini ya Kiislamu; kumtii Mungu na Mtume wake; kupenda na kutenda haki kama inavyotafsirika kidini; kumtii mumewe na kuishi naye kama dini inavyoagiza. Anasema:

12. La kwanda kamata dini
faradhi usiikhini
na sunna ikimkini
ni wajibu kuitia....

22. Mama pulika maneno
kiumble ni radhi tano
ndipo apate usono
wa akhera na dunia

"Radhi tano" hizo zinafafanuliwa kuwa:

23. Nda Mngu na Mtumewe
baba na mama wayuwe
na ya tano nda mumewe
mno imekaririwa

Hizi ndizo ngazi za mamlaka zinazotambuliwa kidini, kwani "zimekaririwa" na vitabu vya dini. Hapa mshairi anakuwa ni mwangwi tu wa mafundisho hayo ya dini. Baadaye anaacha kuwa mwangwi na kuongeza "aya" zake mwenyewe anapomwambia binti yake kuwa hata huko ahera mwanamume ndiye atakayeulizwa kama mkewe aende peponi au motoni:

26. Siku ufufuliwa
nadhari ni ya mumeo
taulizwa atakao
ndilo takalotendewa

27. Kipenda wende peponi
utakwenda dalhini
kinena wende motoni
huna budi utatiwa

Itikadi tunayoiona hapa ni ile ya kukubali na kuheshimu ngazi za mamlaka kama zilivyo, bila kuzisaili, kwa kuwa ni amri ya Mungu. Hapana shaka kuwa hapa itikadi ya kiume inaendelezwa na mwanamke na kuhalishwa na aya za misahafu.

Makala ya Njozi (1990) yanaonyesha vizuri asili ya kidini ya mawaidha mengi anayoyatoa Mwana Kupona. Swali ambalo Njozi na waumini wengi kwa jumla hawajiulizi ni "Je, mafundisho yote ya kidini ni sahihi na swadifa wakati wote na mahala pote?"

Mila, Desturi na Jadi ya Waswahili/Waafrika

Waswahili ni Waafrika, hata kama wamechanganyika na watu wengine kutoka nje ya bara hili. Waafrika wanazo mila na desturi zao za jadi kuhusu mahusiano ya watu katika ndoa na maisha kwa jumla ambazo huwafundisha watoto wao. Mafunzo hayo, kwa watoto wa kike, kijadi yalikuwa yaktilewa katika unyago, ngano na masimulizi mengine, na katika matendo ya kimila ya kila siku. Adabu na heshima, kujiheshimu, kuepuka umbeya na fitina, kutokuwa mchoyo (ubeti 64), n.k. ni baadhi ya mambo ambayo mabinti wa Kiafrika hufundwa, na baadhi tunayakuta katika utenzi huu (angalia beti 13, 18, 19, 21).

Jambo jingine ambalo mila za Kiafrika hufundisha ni kupenda kazi. Katika utenzi huu hili halijitokezi sana, labda kwa kuwa Mwana Hashima ni mtoto wa tabaka tawala mwenye watumishi wa kumhudumia, hivyo halazimiki kufanya kazi ngumu. Hata hivyo, baadhi ya beti zinagusia suala la kazi, lau za nyumbani, k.m. ubeti 37.

Uzazi ni jambo jingine la mafunzo ya Kiafrika ambalo husisitizwa sana katika unyango. Maadili ya dini ya Kiislamu yanazuia jambo hili kuelezwu waziwazi katika utenzi huu, lakini hata hivyo bado limo. Kwa mfano, yamo mafunzo kuhusu usafi na kujipamba ili kumpokea mume katika hali nadhifu itakayomvutia (beti 39-42), kutomnyima mume chochote anachokitaka (ubeti 29), na kumhudumia kitandani:

47. Rejea upesi kwako
ukae na mume wako
utengeze matandiko
mupate kuilalia....

31. Kilala siikukuse
mwegeme umpapase
na upepo asikose
mtu wa kumpepea

Mafunzo ya aina hii yanaelekeza kwenye jambo moja - uzazi, ambalo, katika mila za Waafrika wengi, ndio lengo kuu la ndoa. Hili linajitokeza wazi katika malezi ya Waswahili, na katika mafunzo yao ya unyago na jando, huko Zanzibar na kwingineko, kama inavyodhahirika katika maelezo ya Velten (1903), Abdurahaman (1939), Lambert (1965), Humid (1983) na wengine.

Jambo jingine la mila za Kiafrika linalofundishwa ni namna ya kuishi bila mikwaruzano ndani ya nyumba. Kwa kweli utenzi unamfundisha mwanamke mbinu za kujinusuru katika ndoa na kuepusha shari. Mbinu hizo ni pamoja na kutabasamu kila amwonapo mumewe (ubeti 50), kumtii mume (beti 28-29), kutojibizana au kushindana na mume (beti 28-29; ub. 56), n.k. Watetezi wa haki za wanawake wanasesha hizi ni mbinu za kumdhalilisha mwanamke. Wazoefu wa maisha ya ndoa wanajibu kuwa hizi ni mbinu za kudumisha amani katika ndoa [Rejea mjadala kati ya Prof. Bi. M. Mbilinyi (anayependekeza mapambano ya ana kwa ana kati ya mwanamke na mwanamume), na Bi. R. Kalindile, anayependekeza matumizi ya mbinu za kijanja ili kumdhibiti mwanamume) katika Ngaiza na Koda (1991: Ch. 6)]. Maelezo ya Kalindile katika mjadala huo yanaoana vyema na msimamo wa Mwana Kupona katika utenzi wake:

Mbilinyi doesn't deal with the concrete problem of the here and now - that women are faced with male violence now, they need a solution now. My solution was to be clever (mjanja), to fool the man. I didn't really mean that women should really become obsequious towards men, only that they should pretend to be so, in order to please the man until he calmed down. Men are so unintelligent, all it takes is a few nice words, some apparently compliant behaviour, for them to be won over. We have to manipulate their egos in order to rule them, and rule them we do.

Bi. Kalindile ktk Ngaiza na Koda (1991: 144).

Mila na Desturi za Waarabu

Athari ya mila na desturi za Waarabu Uswahilini ni nyingi, na wakati mwingine zinachukuliwa kwa makosa kuwa ni athari za dini. Tunaziona katika lafudhi ya baadhi ya watu wanapozungumza, katika mavazi, katika kutawisha wanawake, na kuwafunika gubigubi wanapotoka nje, na katika baadhi ya desturi, kwa mfano za kuhesabu nasaba na kurithisha watoto kuumeni (Waswahili kwa asili walihesabu nasaba kukeni kama yafanyavyo makabila mengi ya pwani — rejea Chiraghdin 1974: 39).

Desturi hizi, hasa kuhusiana na mavazi na kutawishwa kwa mwanamke, tunaziona zikifundishwa katika utenzi huu. Mathalan, mwanamke anaambiya kuwa anapotoka asiangalie wala kuongea na watu njiani:

46. Wala sinene ndiani
sifunue siraani
mato angalia tini
na uso utie haya

Hii ni mila ya Kiarabu iliyokopwa na Waswahili wa tabaka la juu.

Tabaka Tawala

Mwana Kupona hakuwa Mswahili wa kawaida; alikuwa mke wa Sheha (Sultani) wa Siu. Hivyo mafunzo anayompa binti yake ni yale tu yanayowajuzu wanawake wa tabaka hilo. Hivyo hamwambii kuwa na juhudhi ya kazi za shambani au za mikono kwa vile hamtarajii kufanya kazi za namna hiyo. Aidha anamuasa kutochanganyikana na watumwa, ila iwapo hapana budi wakati wa kazi;

20. Sitangane na watumwa
Ila mwida wa khuduma
watakuvutia tama
la buda nimekwambia

Ni wazi kuwa hii ni familia inayomiliki watumwa, vinginevyo ubeti huu usingewekwa.

Halikadhalika, mavazi, mapambo na marashi ambayo binti anaambiya kutumia, k.m. kugesi, makoa, kifungo, dalia, n.k. ni vitu vya thamani kubwa ambavyo Mswahili wa kawaida aishiye kwa kuvua samaki na kulima mpunga kondeni huenda akashindwa kuvipata.

Tumalizie madokezo haya kuhusu maudhui ya *Mwana Kupona* kwa kurejelea mjadala tuliougusia mwanzo kuhusu dhima ya kiitikadi ya utenzi huu. Inavyoonekana ni kwamba wote walioujadili utenzi huu wameuona ukweli fulani, japo kama si ukweli wote. Tunachoweza kusema hapa ni kwamba dhima ya kazi za fasihi hutegemea wakati na muktadha, na hubadilika kulingana na wakati. Dhima ya Mwana Kupona wakati ulipoandikwa haiweza kuwa ile ile ya wakati huu kwa kila hali, kwani mazingira na hali ya maisha imebadilika. Mwana Kupona aliwandika utenzi wake kwa kuzingatia tabaka lake, katika jamii yake kulingana na wakati wake, na labda asingaliweza kufanya vinginevyo. Mengi yaliyoonekana muhimu wakati huo hivi leo yamepitwa na wakati, na baadhi ambayo hayakuwa na umuhimu mkubwa hivi sasa ndio muhimu. Hivyo, jamii ya leo inayo haki ya kuutafakari upya utenzi huu na kuutumia kulingana na mahitaji yake ya sasa. Namna utenzi huu unavyofasiriwa na kutumiwa ndiyo itaamua kama utamwendeleza au kumkandamiza mwanamke.

Fani

Mwana Kupona si utenzi uliojipambanua sana kisanaa. Mpangilio wa mawazo yake unalegalega; kuna kujirudiarudia kwingi; baadhi

ya beti zinazopaswa kuwa mwanzoni ziko mwishoni, n.k. Kwa mfano, beti za 22 na 23 zingeweza kuja kati ya ubeti wa 11 na 13; beti 42-43 zingeweza kuwekwa kati ya ubeti 36 na 37; na beti 92-93 zina mawazo ambayo yalipaswa kuja mwanzoni mwa utenzi. Aidha sehemu ya dua ni ndefu sana (karibu theluthi moja ya utenzi mzima), na inamtoa msomaji nje ya lengo la utenzi.

Mbali na matatizo haya ya mpangilio, ambayo labda yanathibitisha kuwa utenzi huu ultungwa kichwani kwa kusemwatu na Mwana Kupona huku karani akinukuu (hivyo mtunzi hakupata nafasi ya kupanga vizuri mawazo yake), utenzi huu hauna matatizo mengi upande wa lugha na arudhi. Mtunzi anaumudu vizuri ushairi wa bahari ya utenzi (mizani 8 kila kipande), na vina anavipatia vizuri katika sehemu nyingi. Ingawa katika ubeti wa 92 anasema yeze si mshairi, lakini utenzi wake unadhihirisha kuwa huenda alikuwa ni mshairi.

Kwa upande wa lugha, Mwana Kupona katumia lahja ya Kiamu, na anaimudu vizuri. Lugha yake ni nyepesi kiasi, hana mbwembwe wala haonyeshi makusudi ubingwa wake wa kutumia maneno mazito na msamiati mgumu kama wafanyakyo baadhi ya washairi. Mwana Kupona hatumii sana lugha ya picha, hususan tashbiha, sitiari na taswira. Ila katika sehemu chache anapotumia lugha ya aina hiyo, anafanikiwa sana. Mifano: Picha ya hirizi, koja na kidani/ kifungo (beti 8-10) imewekwa vizuri ili kutupa dhana ya utenzi kama kinga (hirizi) ya kumlinda aliyetungiwa dhidi ya matatizo (ya unyumba); picha ya kidani cha lulu au kifungo, ambayo tunaikuta pia katika *Inkishafi* (beti 7-8), inatupa dhana ya mtungo mrefu wenye thamani. Katika ubeti wa 95 mtunzi anatumia sitiari moja ya kushangaza lakini inayotoa ujumbe wenye kusadifu muktadha:

Somani mite ya nganu
mutii waume zenu ...

Iwapo unukuzi haukukosewa, "mite ya nganu" hapa ina maana ya "miche ya ngano" (katika Kiswahili sanifu), sitiari

inayodokeza uchanga wa mawazo na umri wa wale wanaousiwa. Hata hivyo, sitiari hili inashangaza kwa kuwa inatokea ghafila katika matini yasiyokuwa na sitiari au lugha ya picha za aina hiyo.

- Kwa jumla, twaweza kusema kuwa sanaa ya Mwana Kupona ni ya kawaida, lugha yake ni ya wastani, anaepuka msamiati mgumu, sitiari na taswira zenye kutatiza. Ameuandika utenzi wake kwa mtindo wa "mwongozo" (*manual*) - kwa lugha rasmi, nzuri na rahisi bila madoido wala utatanishi.

Maswali ya Mjadala

1. Soma makala ya wahakiki wafuatao:

- F.E.M.K. Senkoro 1988 "Utenzi wa Mwana Kupona" sura ya 12 ya *Ushairi: Nadharia na Tahakiki*. DUP, Dar es Salaam.
- H. Njozi 1990 "Utenzi wa Mwana Kupona and Reception Aesthetics" *Kiswahili* 57: 55-67.
- M.S. Khatib 1985 "Utenzi wa Mwana Kupona" *Mulika* 17: 46-52.

Eleza na kuhakiki hoja zao, halafu toa msimamo wako mwenyewe kuhusu *Utenzi wa Mwana Kupona*.

2. Eleza dhima ya *Utenzi wa Mwana Kupona* katika jamii ya Waswahili zamani na sasa.
3. "Mwana Kupona ni utungo ulipitwa na wakati." Jadili.
4. Jadili kauli zifuatazo zinazoelekeea kupingana:
  - (a) "Mwana Kupona ni utenzi unaomdhaliishamwanamke."
  - (b) "Mwana Kupona ni utenzi unaomdhaliisha mwanamume."

5. Linganisha na linganua mafunzo ya msichana anayoyatoa Mwana Kupona na mfunzo yatolewayo kwa wasichana katika jamii yako.
6. "Mwana Kupona ni utenzi adhimu, ndiyo maana umedumu na unaendelea kusomwa na kujadiliwa hadi leo." Jadili.
7. Jadili sanaa ya *Utenzi wa Mwana Kupona*.

Tanbihi

1. Tarehe hii ni ya kukisia tu. Chiraghdin (1987:38) anasema Mwana Kupona alizaliwa mwaka 1790 na kufariki 1860. Tarehe hii ina matati^zo tunapozingatia kuwa Mwana Kupona aliutunga utenzi wake miaka miwili kabla ya kifo chake, kama mwaka 1858, na wakati huo alikuwa akimtungia binti yake aliyekuwa bado kigori, labda wa umri wa kuvunja ungo. Iwapo Mwana Kupona alizaliwa mwaka 1790, na kama binti yake wakati wa kutungiwa utenzi alikuwa na umri wa miaka kama 16, basi Mwana Kupona atakuwa alimzaa huyo binti akiwa na umri wa zaidi ya miaka 50, janbo ambalo si kawaida. Hivyo tunakubaliana na wale wanaodai kuwa Mwana Kupona alizaliwa kama mwaka 1810, na akamzaa binti yake akiwa na miaka kama 30 (k. 1841). Habari za kuaminika zaidi kuhusu historia na familia ya Mwana Kupona zinapatika katika Werner na Hichens (1934: 15-30).
2. Wataalamu wengine wanaeleza kuwa tungo za "Ilele Siu Ilele" na "Risala wa Zinjibari" zilitungwa na mshairi aliyeitwa Kibabina, ambaye alifungwa pamoja na Muhammadi Mataka (Chiraghdin 1987:49; Shariff 1988:131-135).
3. Wakati wa ukoloni nyumba hiyo ilinunuliwa na mzungu aliyeitwa Ba Allen, ambaye aliishi humo kwa miaka mingi (rejea Collins, D 1995: 272).

4. Jina la mtunzi wa utenzi huu, kwa mujibu wa Allen (1971: 130) linasomeka kama "Mwana Bukhalasi", ambaye *huenda* alikuwa mwanamke, japo hatuna hakika kamili juu ya hili.
5. Kuna ushahidi wa kutosha kudhihirisha kuwa wanawake waliojiteze hadharani kutunga na kuimba mashairi wakati mwingine walikuwa wakinyanyaswa au kukashifiwa na baadhi ya wanaume ambaa walidhani kuwa mwanamke hapaswi kujitoneza hadharani kwa njia hiyo (Mulokozi na Sengo 1995:75).

Marejeo

Abdulrahman, M 1939 "Some Anthropological Notes from Zanzibar." *TNR* 8: 59-84.

Allen, J.W.T 1971 *Tendi*. Heinemann, Nairobi/london.

Chiraghdin, S 1987 *Malenga wa Karne Moja*. Longman Kenya, Nairobi.

Chiraghdin, S 1974 "Kiswahili na Wenyewe" *Mulika* 6: 35-41.

Collins, Douglas 1995 *Tales from Africa*. Kenway Publications, Nairobi.

Freeman-Grenville, G.S.P 1962 *The East African Coast: Select Documents from the First to the Earlier Nineteenth Century*. Clarendon Press, Oxford.

Gibbe, A.G 1993 "Women and the Making of Swahili literature." OSSREA Research Report (Muswada).

Harries, L 1962 *Swahili Poetry*. OUP, Oxford.

Hichens, W 1962/3 "Swahili Prosody" *Swahili* 33/1: 107- 137.

- Humid, Zainab 1983 "Howani Mwana Howani- Kitunguu na Ubani" *Kiswahili* 50/2: 91.
- Jahadhmy, Ali A 1993 (1975) *Kusanyiko la Mashairi: Anthology of Swahili Poetry*. EAEPL, Nairobi.
- Karama, S 1993 "Wasia wa Baba" ktk Gibbe, A.G. (1993): 122-125.
- Kezilahabi, E 1983 "Uchunguzi katika Ushairi wa Kiswahili," katika. TUKI, Jz. III: 144-163.
- Khatib, M.S 1985 "Utendi wa Mwana Kupona" *Mulika* 17: 46-52.
- Lambert, H.E 1965 "Some initiation Songs of the Southern Kenya Coast." *Swahili* 35/1: 49-67
- Mbele, J 1989 "Women in Classical Swahili Poetry." (Muswada)
- Mulokozi, M.M. (Hakijatoka) *Historia ya Ushairi wa Kiswahili 1000-1900* B.K. TUKI, Dar es Salaam.
- Mulokozi, M.M 1982 "Protest and Resistance in Swahili Poetry 1600-1885" *Kiswahili* 49/1: 25-54.
- Mulokozi, M.M. "Mchango wa Wanawake katika Ushairi wa Kiswahili wa kipindi cha Urasmi 1600-1900" katika Mulokozi, M.M. na Mng'ong'o, C.G (Wah.) 1993 *Fasihi, Uandishi na Uchapishaji*, UWAVITA/DUP, Dar es Salaam: 106-123.
- Mulokozi, M.M and Sengo, T.S.Y *History of Kiswahili Poetry AD 1000-2000*. IKR, University of Dar es Salaam.
- Ndulute, C 1987 "Shaaban Robert's Poetic Landscape: From Ethnicism to Nationalism" *Kiswahili* 54/1 & 54/2: 92-116.
- Ngaiza, M.K na Koda, B 1991 *Unsung Heroines*. WRDP na DUP, Dar es Salaam.
- Njozi, H 1990 "Utendi wa Mwana Kupona and Reception Aesthetics." *Kiswahili* 57: 55-67.
- Ohly, R 1985 "Literature in Swahili," in Andrzejewski, B.W, Pilaszewicz, S and Tyloch, W (ed) *Literatures in African Languages: Theoretical Issues and Sample Surveys*. Wiedza Powszechna, Warszawa/Cambridge Univ. Press, Cambridge: 460-492
- Robert, S 1966 *Maisha Yangu na Baada ya Miaka Hamsini*. Nelson, Nairobi.
- Robert, S 1958 "Hotuba Juu ya Ushairi," *JEASC* 28/1: 37-42.
- Semghanga, F.H.G 1971 *Teuzi za Nafsi*. TUKI, Dar es Salaam.
- Senkoro, F.E.M.K. 1988 *Ushairi: Nadharia na Tahakiki*. DUP, Dar es Salaam.
- Shariff, I.N 1988 *Tungo Zetu*. The Red Sea Press, Trenton.
- Sheikh, A.A na Nabhani, A.S 1972 *Utendi wa Mwana Kupona na Utendi wa Ngamia na Paa*. Heinemann Educational Books, Nairobi.
- TUKI 1983 *Makala ya Semina ya Kimataifa ya Waandishi wa Kiswahili III: Fasihi*. TUKI, Chuo Kikuu, Dar es Salaam.

Velten, C (Mh) 1903 *Desturi za Wasuaheli*. Göttingen.

Werner, A na Hichens, W 1934 *The Advice of MwanaKupona Upon Wifely Duty*. The Azania Press, Meadstead (UK).

UTENZI WA MWANA KUPONA

MAELEZO

1. Negema wangu binti mchachefu wa sanati upulike wasiati asaa kuzingatia
  1. *negema*: nikaribie
mchachefu: mchache
sanati: miaka; umri
upulike: usikie
wasiati: wosia
asaa: pengine
2. Maradhi yamenshika hatta yametimu mwaka sikupata kutamka neno lema kukwambia
3. Ndoo mbee ujilisi na wino na qaratasi moyoni nina hadithi nimependa kukwambia
  3. *Ndoo mbee*: njoo mbele
ujilisi: uketi na kubarizi
4. Ukisa kutaqarabu Bismillahi kutubu umsalie Habibu na sahabaze pamoya
  4. *ukisa*: ukiisha
kutaqarabu: kuja karibu
Bismillahi: kwa jina la Mungu
kutubu: kuandika
Habibu: mtume (Muhamadi)
mwenye kupendwa
sahaba: wafuasi/marafiki
wa mtume Muhamadi
pamoya: pamoja
5. Ukisa kulitangaza ina la Mola Muweza basi tuombe majaza Mola tatuwafiqia
  5. *ina*: jina
majaza: wingi wa neema;
thawabu za Mungu
tutawafiqia: atatujaalia,
atatukubalia

6. Mwanaadamu si kitu na ulimwengu si wetu walau hakuna mtu ambaao atasalia
7. Mwanangu twaa waadhi pamoya na yangu radhi Mngu atakuhifadhi akuepue na baa
8. Twaa nikupe hirizi uifungeto kwa uzi uipe na taazizi upete kuyangalia
9. Nikutungie kidani cha lulu na marijani nikuvike mke shani shingoni kikizagaa
10. Penda nikupe kifungo kizuri kisicho ongo uvae katika shingo utaona manufaa
11. Yangu utakaposhika mwanangu hutosumbuka duniani utavuka na akhira utakia
6. *walau*: wala, japo
- 7: *akuepue*:akuepushe
8. *uifungeto*: uifunge
taazizi: utukufu
9. *marijani*: aina ya matumbawe (mawe ya baharini yanayo tokana na viumbwe waliokufa) yenyre rangi nyekundu
shani: fahari, utukufu
10. *penda*: napenda
kifungo: kibano
ongo: uchafu, dosari
11. *akhira*: ahera
utakia: utaingia
12. *La kwanda kamata dini faradhi usikhini na sunna ikimkini ni wajibu kuitia*
13. *Pili uwe na adabu na ulimi wa thawabu uwe mtu mahabubu kula utakapongia*
14. *La tatu uwe sadiqi wambiwao ulithiqi mtu asoshika haqi sandamane naye ndia*
15. Tena mwanangu *idhili*, *mbee za maqabaili* uwaonapo mahali angusa kuwenukia
16. *Wangiapo wanukie na moyo ufurahie kisa uwapeke mbee watakapokwenda ndia*
17. *Ifanye mteshiteshi kwa maneno yaso ghashi wala sifanye ubishi watu wakakutukia*
12. *kwanda*: kwanza
faradhi usikhini: usikatae
kutimiza wajibu
sunna: tendo la hiari kidini
ikimkini: ikiwezekana
13. *mahabubu*:mwenye upendeka kupendeka
kyla: kila
14. *sadiki*: mwaminifu
ulithiqi: ulikamilishe
haqi: haki
ndia: njia
15. *idhili*: nyenyekea, jitweze
mbee: mbele
angusa: harakisha
kuwenukia: kuwainukia
16. *uwapeke*: uwapeleke
17. *ifanye*: jifanye
mteshiteshi: mcheshi
yaso ghashi: yasiyoudhi
au kudanganava
wakakutukia: wakakuchukia

18. Nena nao kwa mzaha |
*yaweteao furaha
 iwapo ya ikraha
 kheri kuinyamalia*
19. Wala situkue dhana
*kwa mambo usoynaona
 na kwamba na kunong'ona
 tahadhari nakwambia*
20. Sitangane na watumwa
*illa mwida wa khuduma
 watakuvutia tama
 la buda nimekwambia*
21. Sandamane na wainga
*wasoyua kuitunga
 ziumbe wasio tanga
 wata kuqaqrubia*
22. Mama pulika maneno
*kiumbi ni radhi tano
 ndipo apate usono
 wa akhera na dunia*
23. Nda Mngu na Mtumewe
*baba na mama wayuwe
 na ya tano nda mumewe
 mno imekaririwa*
18. *yaweteao*: yanayowaletea
ikraha: karaha, kuchukiza
kuinyamalia: kujinyamazia
19. *situkue*: usichukue
dhana: mawazo; maoni
 (ya kudhani),
20. *sitangane*: usichanganyikane
mwida: muda; wakati
khuduma : kazi
watakuvutia tama: wataku-
 potosha
la buda: hapana shaka
21. *wainga*: wajinga
wasoyua: wasiojua
kuitunga: kujichunga
ziumbe: viumbe
tanga: changa; haya
wata: wacha
22. *pulika*: sikia
usono: amani; buraha;
 pumzikko
23. *nda*: ni ya
wayuwe: wajue
24. Na awe radhi mumeo
siku zote mkaao
siku mukhitariwao
awe radhi mekuwia
25. Na ufapo wewe mbee
radhi yake izenggee
wende uitukuzie
ndipo upatapo ndia
26. Siku ufuliwiwao
nadhari ni ya mumeo
taulizwa atakao
ndilo takalotendewa
27. Kipenda wende peponi
utakwenda dalthini
kinena wende motoni
huna budi utatiwa
28. Keti naye kwa adabu
usimtie ghadhabu
akinena simjibu
itahidi kunyamaa
29. Enda naye kwa imani
atakalo simkhini
we naye sikindaneni
ukindani huumia
30. Kitoka agana naye
kingia mkongowee
kisa umtengenezee
mahala pa kupumua
24. *mukhitariwao*:
mtakapochaguliwa
(kuiaga dunia)
25. *izenggee*: itafute
wende: uende
uitukuzie: umeibeba;
 umeichukua
26. *nadhari*: kauli; uamuzi
27. *dalthini*: mara moja
28. *Itahidi*: jitahidi
29. *simkhini*: usimnyime
sikindaneni: msizozane;
 msishindane
ukindani: ushindani
30. *mkongowee*: mkaribishe
kwa furaha
umtengenezee: umtengenezee

31. Kilala siikukuse
mwegeme umpapase
na upemo askose
mtu wa kumpepea
32. Kivikia simwondoe
wala sinene kwa yowe
keti papo siinue
chamka kakuzengea
33. Chamka siimuhuli
mwandikie maakuli
na kumtunda muili
kumsinga na kumwoa
- *34. Mnyoe mpalilize
sharafa umtengenze
na udi umfukize
bukurata wa ashia
35. Mtunde kama kijana
asiyoyua kunena
kitu changalie sana
kitokacho na kungia
36. Mpumbaze apumbae
amriye sikatae
maovu kieta yeje
Mngu atakulipia
31. *siikukuse*: usijitenge
mwegeme: mkaribie
32. *kivikia*: akianza kusinzia
kakuzengea: akakutafuta
33. *siimuhuli*: usimcheleweshe
kumtunda: kumtunza
kumsinga: kumchua, kumsugua
(kwa mafuta)
kumwoa: kumwogesha
34. *mnyoe mpalilize*: mnyoe
nywele zote
sharafa: ndevu za kwenye
mataya
bukurata wa ashia:
asubuhi na jioni
35. *mtunde*: mtunze
asiyoyua: ásiyejua
changalie: kiangalie
36. *kieta*: akileta
37. Mwanangu siwe mkoo
tenda kama uonao
kupea na kosha choo
sidharau mara moyea
38. Na kowa na kuisinga
na nyee zako kufunga
na asminni kutunga
na firashani kutia
39. Nawe ipambe libasi
ukae kama arusi
maguu tia kugesi
na mikononi makoa
40. Na kidani na kifungo
sitoe katika shingo
muili siwate mwengo
kwa marashi na dalia
41. Pete sikose zandani
hina sikome nyaani
wanda sitoe matoni
na nshini kuitia
42. Nyumba yako inadhifu
imumeo umsharifu
wakutanapo sufufu
msifu na kumtaya
37. *mkoo*: mvivu; mzembe
kupea: kufagia
kosha: kuosha
moya: moja
38. *kowa*: kuoga
kuisiga: kujisuga
nyee: nywele
asminni: aina ya maua
yatoayo manukato
firashani: kwenye matandiko
39. *ipambe*: jipambe
libasi: mavazi
arusi: bibi arusi
kugesi: vikuku vya miguuni
makoa: bangili zinazovaliwa
mikononi
40. *kifungo*: kibano
mwengo: harufu mbaya
dalia: aina ya poda
yenye harufu nzuri
41. *zandani*: vidoleni
nyaani: kwenye kucha za
mikono
wanda: wanja
matoni: machoni
nshini: kwenye nyusi za
macho
42. *umsharifu*: umsifu, umtukuze
sufufu: safu nyingi (za watu)
kumtaya: kumtaja

43. Muyuwe alipendalo
nawe ufuate lilo
yambo limtukialo
siwe mwenye kumwetea
44. Na ukitaka kutoka
sharuti rukhusa taka
uonapo meudhika
rudi na kuikalia
45. Fuata yake idhini
awe radhi kwa yaqini
wala sikae ndiani
saa yane ikasia
46. Wala sinene ndiani
sifunue shiraani
mato angalia tini
na uso utie haya
47. Rejea upesi kwako
ukae na mume wako
utengeze matandiko
mupate kuilalia
48. Mume wako mtukuze
sifa zake zieneze
wala simsharutize
asichowenza kutoa
49. Akupacho mpokee
na moyo ufurahie
asolitenda kwa yeze
huna haja kumwambia
43. *myuwe*: mjue
yambo: jambo
siwe: usiwe
kumwetea: kumletea
44. *kuikalia*: kujikalia
45. *yaqini*: hakika
ndiani: njiani
yane: ya nne
ikasia: ikaisha
46. *shiraani*: shiraa; ushungi
mato: macho
tini: chini
48. *simsharutize*: usimlazimishe
50. Uonapo uso wake
funua meno uteke
akwambialo lishike
illa kuasi Jalia
51. Mama sinue ulimi
nioleza wako umi
nalioa nyaka kumi
tusitete siku moya
52. *Alinioa babako*
kwa furaha na ziteko
tusondoleane mbeko
siku zote twalokaa
53. Siku moya tusitete
ovu langu asipate
na lake nisilikute
hatta akakhitariwa
54. Yalipokuya faradhi
kanikariria radhi
nkashukuru nkafawidhi
moyo waangu nkatoshea
55. Tangu hapo hatta yeo
siyanyamaa kilio
nikumbukapo pumbao
na wingi wa mazoea
56. Watu wakipulikana
milele hukumbukana
illa wenye kushindana
daima huiyutia
50. *uteke*: ucheke
Jalia: Mungu
51. *nioleza wako umi*: mwige
mama yako
(*umi*: mama)
nyaka: miaka
52. *ziteko*: vicheko
mbeko: heshima
tusondoleane mbeko:
tusivunjane heshima
53. *akakhitariwa*: akachaguliwa
(*akafa*, *akafariki*)
54. *yalipokuya faradhi*: yalipokuja
mauti
nkafawidhi: nikakabidhi
nkatoshea: nikaridhika
55. *yeo*: leo
siyanyamaa: sijanyamaa
56. *wakipulikana*: wakisikilizana
huiyutia: hujijutia

57. Mausio ya mvuli
Allah Allah yaamili
na nduguzo na ahali
wapende nakuusia
58. Uwaonapo swahibu
ambao wakunaswibu
wakwambiapo qaribu
angusa kuqurubia
59. Na wachandika chakula
uchambiwa nawe nla
wala siweke muhula
nyumanyuma kurejea
60. Wala sifanye kiburi
nla hata ushakiri
usiyakuta siqiri
ukamba ni kondolewa
57. *mausio*: maagizo
mvuli: mume; mvulana
ahali: watu wanaohusiana
kiukoo
58. *swahibu*: marafiki
wakunaswibu: wanahuusiana na
wewe kinasaba
(kiukoo);
wa tabaka lako
angusa kuqurubia: harakisha
kukaribia
59. *uchambiwa*: ukiambiwa;
ukikaribishwa
nla: kula
60. *ushakiri*: ushibe
usiyakuta: kama hujashiba
siqiri: usikiri, usikubali
ukamba: ukasema
kondolewa: kuondolewa
(vyombo)
(vipande vya 3 na 4 vya
ubeti wa 60 vina maana
kuwa hata
kama hujashiba,
jifanye kama
umeshiba iwapo wanataka
kutoa vyombo mezani)
61. Watu wote waumini
kwako na wawe wendani
sipende masalatini
washinde ukiwepua
62. Sipende wenye jamali
na utukufu wa mali
fuqara ukamdhili
cheo ukamvundia
63. Akupenda mpende
akuizao mwendeni
kwa zema mvundevunde
laala akiridhia
64. Na ayapo muhitaji
mama kwako simuhuji
kwa uwezalo mbuji
angusa kumtendea
65. Mama haya yasikize
tafadhalii sinipuze
utaona nafuuze
za akhera na dunia
66. Tamati maneno yangu
kukuusia mwänangu
sasa tamuomba Mngu
anipokelee dua
61. *Watu wote waumini*
kwako na wawe wendani:
fanya urafiki na watu
wanaomwamini Mungu
masalatini: wasaliti;
wachonganishi, wagomvi
washinde ukiwepua:
washinde kwa kuwaepuka
- 62 *jamali*: utukufu wa haiba
ukamdhili: ukamtweza
ukamvundia: ukamvunjia
63. *akuizao*: anayekukataa
mwenende: mwendee; mfuate
kwa zema mvundevunde:
mshinde kwa wema wako
laala: labda; pengine
64. *ayapo*: ajapo
muhitaji: mwenze shida;
fukara
simuhuji: usimuulize maswali
mengi; usimfukeze
mbuji: mbeja; mtu maridadi
au hodari
65. *yasikize*: yasikilize
sinipuze: usimipuuze;
usidharau maneno yangu

67. Kwani yote ninenao mwanaadamu ni puo Mola ndiye awezao kupoteza na kongoa
68. Nakuombawe Manani unitilie auni ninenayo ulimini na yote nisoyatoa
69. Yote nimezoyanena Rabbi taqabali minna na yasalieo tena Rabbi Mola nitendea
70. Niwekea wangu wana na umbu langu mnuna yakue yao maina yenee majimbo pia
71. Rabbi waweke nduzangu na wana wa ndugu zangu wenee na ulimwengu kwa jamala na sitawa
72. Na jamii islamu Mola wangu warehemu matakwa yao yatimu na nyoyo kufurahia
67. *puo*: mpuuzi; hafifu *kongoa*: kuongoa
68. *auni*: msaada
69. *nimezoyanena*: niliyosema
Rabbi taqabali minna:
mola kubali kunihifadhia
yasalieo: yaliyosalia
70. *umbu langu mnuna*: ndugu
yangu mdogo
maina: majina
71. *sitawa*: ustawi
73. Ya Allahu wangu wana nimekupa ni amana watunde Mola Rabbana siwate kuwangalia
74. Nimekupa duniani watunde uwakhizini unipe kesho peponi mbee za Tumwa Nabia
75. Wangalie kwa huruma waongoze ndia njema uwepulie na tama za akhira na dunia
76. Kukuombawe sikomi wala sifumbi ulimi ya Mufarrija 'lHammi nikomeshee udhia
77. Nisimeme muhitaji mjao nakutaraji ajili bi 'Ifaraji ya afua na afia
78. Nondolea ndwee imbovu yaloninigia kwa nguvu dhambi zangu na maovu ya Rabbi nighufiria
73. *siwate*: usiache
74. *watunde*: watunze
uwakhizini: uwahifadhi
uwalinde
mbele: mbele
Tumwa: Mtume
75. *ndia*: njia
uwelepulie: uwaepushie
tama: shida: dhiki
akhira: ahera
76. *Mufarrija 'lhammi*:
mwenye kufariji na kuhami
77. *nisimeme*: nimesimama
ajili bi 'Ifaraji: haraka nipe faraja
ya afua na afia: ya wokovu na afya njema
78. *ndwee*: ugonjwa
nighufiria: nisamehe

79. Kwetu yangawa mazito kwako wewe ni matoto nepulia uvukuto uepuke mara moyo
80. Nakuombawe Latifa unondolee makhafa kwa yaumu 'lArafa na idi ya udhihia
81. Kwa siku hizi tukufu za kuhiji na kutufu niafu Rabbi niafu unishushize afua
82. Ya Allahu ya Allahu ya Rabbahu ya Rabbahu ya Ghayata Raghbatahu nitika hukwamkuwa
83. Nakuombawe Rabbana bi asmaika 'Ihusna tisia wa tisiina mia kupungua moyo
84. Nipulishie walimu wakinena yafahamu dua hini Islamu akiomba hujibiwa
79. *uvukuto*: mchemko wa moto
80. *Latifa*: mungu mpaji *makhafa*: hofu *yaumu 'lArafa*: sherehe ya Arafati *idi ya udhihia*: siku ya sadaka (haya yanadokeza sherehe zifanyikazo Maka wakati wa Hija)
81. *kutufu*: kuzuru sehemu walikofika manabii *niafu*: niokoe *unishushize*: unishushie
82. *Ya Allahu*: Ewe Bwana
Ya Rabbahu: Ewe Bwana
Ya Ghayata Raghbatahu: aombwaye na kutimiza
83. *bi asmaika 'Ihusna*: kwa majina yako mazuri
tisia wa tisiina: tisa na tisini (yaani 99)
84. *nipulishie*: nilisikiliza *hini*: hii
85. Nami mjao dhaifu mwenye nyingi taklifu nakuomba takhfifu Rabbi nitakhafifia
86. Nakuomba taisiri mambo nisoyaqadiru unegeshe kulla kheri shari ukinepulia
87. Ya Rabbi nitimiliza mambo nisiyoyawenza wala moyoni kuwaza kwamba yatasikilia
88. Rabbi unifurahishe mambo mema unegeshe maovu uyagurishe tusikutane pamoya
89. Uniweke duniani miongo ya wahusuni nifapo nende peponi makao ya hafidhiwa
85. *mjao*: mtumwa wako
taklifu: taabu, matatizo
takhififu: ahueni; unaifu
nitakhafifia: nipunguzie (shida)
86. *taisiri*: haraka
nisoyaqadiru: nisiyowenza
kuyafkiria au kuyahesabu
unegeshe: uniletee; unipe
kulla: kila
ukinepulia: ukiniepushia
87. *yatasikilia*: yatafika; yatakuwa
88. *uyagurishe*: uyaondoe; uyahamishe
89. *miongo ya wahusuni*:
(a) mionganii mwa watu wazuri (wema)
(b) kwa miaka mingi inayopasa watu wema (muongo: miaka kumi) maana iliyokusudiwa haiko wazi
hafidhiwa: kuhifadhiwa

90. Ntungile utungo hunu kwa zehemu na zitunu kwa qadha yako Dayyanu na hukumuzo Jalia
91. Ntungile nili saqimu moyo usina fahamu usomeni Islamu mukiogozana ndia
92. Na sababu ya kutunga si shairi si malenga nina kijana muinga napenda kumuusia
93. Napenda kumnabihii laala katanabahi kamfuata illahi pamwe na wake rijaa
94. Somani nyute huramu maana muyafahamu musitukue laumu mbee za Mola Jalia
90. *ntungile*: nimetunga
hunu: huu
zehemu/zahamu: taabu; dhiki
zitunu: majonzi
qadha: amri, matakwa
Dayyanu: Mwamuzi Mkuu (Mungu)
Jalia: Mungu mkuu
91. *nili*: nikiwa
saqimu: kuwa mgonjwa
ndia: njia
92. *malenga*: mshairi
aliyebobeaa
muinga: mjinga
93. *kumnabihii*: kumuonya
laala: labda
katanabahi: atazindukana;
atakumbuka
Ilahi: Mungu
rijaa: mume: rijali
94. *nyute*: nyote
huramu: wanawake
musitukue: msichukue
laumu: lawama
mbee: mbele
95. Somani mite ya nganu mutii waume wenu musipatwe na zitunu za akhera na dunia
96. Mwenye kutii mvuli ndake jaha na jamali kula endapo mahali hutangaa yake ndia
97. Mwenye kutunga nudhumu ni gharibu mwenye hamu na ubora wa ithimu Rabbi tanghufiria
98. Ina lake mufahamu ni mtaraji Karimu Mwana Kupona Mshamu Pate alikozaliwa
99. Tarikhiiye kwa yaqini ni alifu wa miyatenei khamsa wa sabiini hizi zote hijiria
100. Na baitize idadi ni miati maadudi na mbili za mazidadi ndizo zimezozidia
95. *mite ya nganu*: miche ya ngano (yaani vijana chipukizi)
zitunu: majonzi; dhiki
96. *mvuli*: mume
ndake: ni yake
jaha: heshima; staha
jamali: uzuri
hutangaa: sifa zake hutangazwa
97. *nudhumu*: utungo
gharibu: mjane
ithimu: dhambi
(ubora wa ithimu)
ukuu wa dhambi
tanghufiria: atanisamehe
98. *ina*: jina
mtaraji Karimu: mwenye kumtumaini Mungu
99. *tarikhiiye*: tarehe yake
yaqini: hakika
alifu wa miyatenei/khamsa wa sabiini: 1275/1858
hijiria: ya Hijira (miaka ya Kiislamu)
100. *baitize*: beti zake
miati: mia moja
maadudi: kwa hesabu
mazidadi: ziada
zimezozidia: zilizozidia

101. Mola tatusahilia
kwa baraka za Nabia
na masahaba pamoya
dini waliotetea
102. Nahimidi kisalia
kwa Tume wetu nabia
ali zake na dhuria
itwenee sote pia.
101. *tatusahilia*: ataturahisishia
mambo
masahaba: wafuasi wa
mtume Muhamadi
102. *nahimidi*: natukuza (Mungu)
nabia: nabii
ali: jamaa
dhuria: uzao wake

Kinapigwa Chapa na Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

ISBN: 9976 911 343